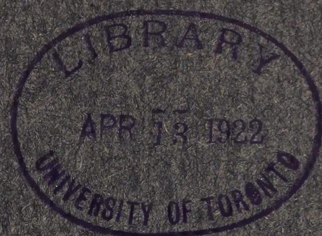


BIJDRAGE TOT DE SYNTAXIS DER „DAT”-ZINNEN IN HET GERMAANSCH



A. C. BOUMAN

BIJDRAGE TOT DE SYNTAXIS DER „DAT"-ZINNEN IN HET GERMAANSCH

STELLINGEN

I.

Vooral het onderzoek der syntaxis is van gewicht voor de studie der taalpsychologie.

II.

De invloed van de romaansche syntaxis op de germaansche, meer in 't bizonder op de nederlandsche, verdient een afzonderlijk onderzoek.

III.

Als sterfjaar van Wulfila zal men niet met Sievers-Streitberg 383, doch 381 moeten aannemen.

IV.

Streitberg's opvatting over 't gebruik der actionsarten na hulpwerkwoorden in 't gotisch, P. B. B. 15, 107 vlgg., is beïnvloed door 't gebruik in de jongere germaansche dialecten.

Zijn uitspraak dat Gotische Bibel II Tim. 4, 3 *dragand* van codex B foutief is, is te verwerpen.

V.

In het Hildebrandslied moet regel 45 zonder verandering behouden worden.

VI.

Terecht heeft Ebrard, die iroschottische Missionskirche blz. 389 vlgg., de Heliand beschouwd als een monument van de werkzaamheid der iroschotsche missionarissen.

VII.

In de middelnederlandsche uitdrukkingen *dat ic weet, dat ic wane* e. d. is *dat* geen voegwoord.

VIII.

Kalff doet de middeleeuwsche dichters onrecht, wanneer hij de eischen van een moderne verstechniek op hun werken toepast (Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde I 39—40, 72).

IX.

Uit de gedichten van Hadewijch blijkt bekendheid van de dichteres met het werk van Hendrik van Veldeke.

X.

In Maerlant's Disputacie vss. 452—455 leze men:

Nu soeken wi met redenen claer
Die vor ons spreket dan; ne waer
Helpt ons daer geen degen,
So moeten wi ontwegen.

XI.

In Huygens' Voor-Hout vss. 761—764 leze men:

Spitsen sy haer' Hemel hooghte
Op, uw' neder-daligheit
Duystert weer haer' altijd drooghte
Met uw' nemmer-schraeligheit.

XII.

De invloed van Walter Scott op de Nederlandsche Letterkunde blijft beperkt tot uiterlijke vormen.

XIII.

Ten onrechte concludeert Brugmann, Kurze Vergleichende Grammatik § 906 uit de functie van sanskrit *yád*, grieksch ὅτι en latijn *quod* tot het bestaan van een oer-indogermaansche subordineerende conjunctie * *i̯od*.

XIV.

De bewering van Delbrück, Altindische Syntax blz. 404, overgenomen door Eggeling in zijn vertaling, dat Śatapathabrāhmaṇa XI, 6, 1, 3: *éd u púruṣaiḥ púruṣān párvāṇy eṣām parvaśáḥ saṃvráścam parvaśó vibhájamānān* de instrumentalis *púruṣaiḥ* zou staan voor de accusatief, is onhoudbaar.

XV.

De genitief *asya* in Śatapathabrāhmaṇa XIII, 5, 1, 17: *tad vai yájamānāyaiva vájraḥ prádīyaté yo 'sya stŕ̥tyas taṃ stártave* is door Eggeling in zijn vertaling verkeerd opgevat.

XVI.

Eggeling's vertaling van Śatapathabrāhmaṇa XIII, 7, 1, 15:

ná mā́ mártyaḥ kaś caná dā́tum arhati víśvakarman
[*bhauvana mandá ā́sitha*
úpamaṅkṣyati syā́ salilásya mádhye mṛṣaiṣá te
[*saṃgaráḥ kaśyápāya*,

nl.: „she (the earth) will sink into the midst of the water" is onjuist.

XVII.

De locatief Śatapathabrāhmaṇa XIII, 8, 1, 5: *devā́ś cā́surā́ś cobháye prā́jāpatyā́ díkṣu aspardhanta* is door Eggeling foutief vertaald.

XVIII.

De opvatting van Boer, Gids 1899, over het ontstaan van het lied van Geraert van Velsen is onhoudbaar.

XIX.

Uit Purgatorio 6, 100 vlgg. mag men niet, zooals gewoonlijk geschiedt, besluiten dat de Divina Commedia eerst nà 1308 geschreven is. (Vergelijk Max Rieger, Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Phil.-hist. Klasse 1898, blz. 479 vlgg.)

XX.

De door Max Lehmann, „Friedrich der Grosze und der Ursprung des siebenjährigen Krieges" gegeven voorstelling van Frederik's houding in 1756 is onjuist.

BIJDRAGE TOT DE SYNTAXIS DER „DAT"-ZINNEN IN HET GERMAANSCH

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN DOCTOR IN DE NEDERLANDSCHE LETTEREN AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE UTRECHT, OP GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS DR. G. W. KERNKAMP, HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE, VOLGENS BESLUIT VAN DEN SENAAT DER UNIVERSITEIT TEGEN DE BEDENKINGEN VAN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE TE VERDEDIGEN OP VRIJDAG 6 DECEMBER 1918, DES NAMIDDAGS OM VIER UUR, DOOR ARIE CORNELIS BOUMAN, GEBOREN TE SOMMELSDIJK

ELECTRISCHE DRUKKERIJ L. E. BOSCH & ZOON = UTRECHT

AAN MIJN OUDERS

Aan het einde van mijn studietijd past mij een woord van dank aan hen, wier onderwijs ik genoten heb.

In de eerste plaats aan U, hooggeleerde FRANTZEN, hooggeachte Promotor. Door Uw colleges voelde ik reeds in den beginne voor Uw vak het meest, en Uw leïding heeft mij bij mijn verder werk, met name bij mijn proefschrift, nooit ontbroken. Zonder Uw fijn taalgevoel, zoo onontbeerlijk bij elke taalstudie en Uw groote belezenheid zou mijn werk niet geworden zijn wat het nu is. Ik reken het tot een eer Uw leerling te zijn.

Ook U, hooggeleerde MULLER, ben ik voor mijn proefschrift bijzondere dank schuldig. Gij gaaft mij, bij het doorlezen van mijn aanteekeningen, blijken van Uw belangstelling, en met Uw opmerkingen heb ik mijn voordeel kunnen doen.

Mede tot de aangenaamste uren uit mijn studietijd behooren Uw colleges over het Sanskrit, hooggeleerde CALAND. Al ligt het onderwerp van mijn proefschrift op een ander gebied, ik hoop steeds met liefde mijn aandacht ook aan de door U onderwezen wetenschap te blijven wijden.

Voor de gelegenheid die Gij, hooggeleerde DE VOOYS, mij op Uw colleges gegeven hebt om in een letterkundig onderwerp dieper door te dringen, ben ik U ten zeerste dankbaar.

Uw seminaar-colleges in de Middeleeuwsche Geschiedenis, hooggeleerde OPPERMANN, alsook de avonden waarop ik met U genieten mocht van de lectuur van Dante en Chaucer, hebben veel tot mijn vorming bijgedragen.

Ook U, hooggeleerden KERNKAMP, NIERMEYER en ZWAARDEMAKER, en U zeergeleerden HULSHOF en BUITENRUST HETTEMA ben ik tot dank verplicht.

LIJST VAN AFKORTINGEN

Afda. = Anzeiger für deutsches Alterthum und deutsche Litteratur hrsg. v. Steinmeyer, Müllenhoff und Scherer, Berlin 1876 vlgg.

Berthold (von Regensburg) = Berthold von Regensburg, Predigten hrsg. v. Franz Pfeiffer, Wien 1862.

Blümel = Einführung in die Syntax von Rudolf Blümel, Heidelberg 1914.

Brugmann = Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen von Karl Brugmann, Strassburg 1904.

Delbrück Grundfr. = Grundfragen der Sprachforschung mit Rücksicht auf W. Wundt's Sprachpsychologie erörtert von B. Delbrück, Strassburg 1901.

Delbrück Vergl. Synt. = Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen von B. Delbrück, Strassburg 1893—1900.

Eckhart = Meister Eckhart hrsg. v. Franz Pfeiffer, Leipzig 1857.

Einenkel = Geschichte der englischen Sprache II, Historische Syntax von Eugen Einenkel, dritte Auflage, Strassburg 1916.

Erdmann Grundz. = Grundzüge der deutschen Syntax nach ihrer geschichtlichen Entwicklung von Oskar Erdmann, Stuttgart 1886.

Gm. = Germania, Vierteljahrsschrift für deutsche Alterthumskunde hrsg. v. Fr. Pfeiffer, Stuttgart—Wien 1856—1892.

Heliand = Heliand hrsg. v. Otto Behaghel, zweite Auflage, Halle a. S. 1910.

Hel. Synt. = Die Syntax des Heliand von Otto Behaghel, Wien 1897.

Van Helten, Vondel's Taal = Vondel's Taal, een proeve van onderzoek naar de Grammatica van het Nederlandsch der zeventiende eeuw door W. L. van Helten, Rotterdam 1881.

Heusler E. B. = Altisländisches Elementarbuch von Andreas Heusler, Heidelberg 1913.

I. F. = Indogermanische Forschungen. Zeitschrift für indogermanische Sprach-und Altertumskunde hrsg. v. Karl Brugmann und Wilhelm Streitberg, Strassburg 1891 vlgg.

K. Z. = Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete des Deutschen, Griechischen und Lateinischen hrsg. v. Th. Aufrecht u. A. Kuhn, Berlin 1851 vlgg.

Mnl. Wbk. = Middelnederlandsch Woordenboek van Dr. E. Verwijs en Dr. J. Verdam, 's Gravenhage 1885 vlgg.

Nib. = Das Nibelungenlied hrsg. v. Karl Bartsch, Leipzig 1886.

Ndl. Wbk. = Woordenboek der Nederlandsche Taal, 's Gravenhage en Leiden 1882 vlgg.

Otfr. Synt. = Untersuchungen über die Syntax der Sprache Otfrids von Oskar Erdmann, Halle 1874.

Paul = Mittelhochdeutsche Grammatik von Hermann Paul, neunte Auflage, Halle a. S. 1913.

Paul Prinz. = Prinzipien der Sprachgeschichte von Hermann Paul, vierte Auflage, Halle a. S. 1909.

P. B. B. = Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur, hrsg. v. H. Paul, W. Braune und E. Sievers, Halle a. S. 1874 vlgg.

Stoett = Middelnederlandsche Spraakkunst, Syntaxis door Dr. F. A. Stoett, tweede druk, 's Gravenhage 1909.

Streitberg E. B. = Gotisches Elementarbuch von Wilhelm Streitberg, dritte und vierte Auflage, Heidelberg 1910.

Tijdschr. = Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde, uitg. vanwege de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden, Leiden 1881 vlgg.

Trampe Bödtker = A. Trampe Bödtker, Critical contributions to Early Englisch Syntax III, Skrifter udgivne af Videnskabs Selskabet i Christiania, Hist.—filol. Klasse 1908.

Wundt = Völkerpsychologie, eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythus und Sitte. 1. Band: Die Sprache, 2 Teile, Leipzig 1900.

Z. Z. = Zeitschrift für deutsche Philologie hrsg. v. E. Höpfner u. J. Zacher, Halle 1869 vlgg.

De afkortingen van middelnederlandsche bronnen zijn die van het Middelnederlandsch Woordenboek.

INLEIDING

Het dialect, waarvan de *dat*-zinnen in hun geheele omvang in de volgende studie worden onderzocht, is het middel-nederlandsch. Het bleek echter noodzakelijk ter verkrijging van een ruimer gezichtskring ook de verwante talen vaak te bezien. De parallele verschijnselen geven in veel gevallen wederzijdsche opheldering. En ter rechtvaardiging van mijn indeeling en werkwijze moesten de meeningen en inzichten van verschillende geleerden kritisch worden onderzocht. Een eigen plaats diende aan dit onderzoek te worden ingeruimd.

Het gotisch en oudsaksisch zijn daarom uitvoerig behandeld, omdat slechts door een vergelijking van twee verschillende oud-germaansche dialecten een zuiver licht kan vallen op de historische wording van de *dat*-zinnen. Hun oorsprong vast te stellen en vooral te wijzen op het groote verschil tusschen gotisch en west-germaansch was voor al het volgende van direct belang. Bovendien, wilde het aanbrengen van parallelen met de andere germaansche talen goede zin hebben, dan diende reeds van het begin af aan een grondslag op het algemeen-germaansch gelegd te worden. Verschillende opvattingen over algemeene syntactische verschijnselen, bv. die van Behaghel, konden slechts aan dat dialect getoetst worden, waaraan de schrijver zijn bewijsmateriaal heeft ontleend, in dit geval het oudsaksisch.

In aansluiting hierbij mogen hier enkele principieele opmerkingen een plaats vinden.

Neckel, Z. Z. 40, 473 laat zich weinig gunstig over de stand van de tegenwoordige syntactische wetenschap uit. Verscheidene systemen en opvattingen strijden nog steeds om de voorrang. En voorstudies zijn nog bijna niet gemaakt. Dit geldt voor 't mnl. evenzeer als voor 't noorsch, waarover Neckel, naar aanleiding van Nygaard's Norrön Syntax spreekt. Ook bij ons heerscht vrijwel algemeen de methode om syntactische verschijnselen uit logisch-grammatisch gezichtspunt te verklaren. Wij zullen in ons werk vaak gedrongen zijn op een dergelijke verklaring de aandacht te vestigen, om er een andere, een psychologische tegenover te stellen. Een slechts-descriptieve behandeling van de syntaxis is verouderd. Maar ook een streng-systematische doorvoering als door Behaghel toegepast is in z'n Heliand-syntaxis, heeft groote nadeelen. Mourek heeft er terecht op gewezen dat het overzicht daardoor te lijden heeft. Bovendien wordt aan de psychologie der taal onrecht gedaan, omdat gewichtige verschijnselen, ook doordat ze soms minder talrijk zijn, vaak in een hoek verloren gaan, en niet altijd blijkt of ze bv. een schakel zijn in de keten der historische ontwikkeling.

Een verkeerde invloed heeft ook vaak doen gelden de latijnsche schoolgrammatica. Waar deze geen correlaat opleverde, bleef ook het gedeelte van de germaansche syntaxis in duister. In 't algemeen is het aanbrengen van gezichtspunten van buiten af zeer verkeerd. Daardoor bv. zal het moeten verklaard worden dat een verschijnsel als door mij onder het middelnederlandsch II[d] behandeld wordt door Stoett verwaarloosd is.

Ook de Duitsche wetenschap heeft voor haar eigen taal nog geen algemeene syntaxis voortgebracht, die de geleerden zou kunnen bevredigen. Het gemis van een dergelijk alge-

meen werk, dat voor verder détailonderzoek de hoofdlijnen zou aangeven, wordt sterk gevoeld. Zoo zegt A. Hübner, Afda. 37, blz. 122: „Jellinek's buch (Geschichte der Nhd. grammatik) lenkt wider einmal nachdrücklich den blick auf die lücken der forschung die hier noch zu füllen sind (wie erwünscht wäre zb. eine umfassende „geschichte der adjectiv-flexion", von einer „*historischen deutschen syntax*" noch gar nicht zu reden)." Omgekeerd kan men ook zeggen: er zijn te weinig aparte hoofdstukken der syntaxis onderzocht, dan dat een algemeen werk reeds kan geschreven worden.

Het is noodzakelijk dat ik mij in deze inleiding uitspreek over de wijze waarop de termen *oratio recta* en *indirecta* of *obliqua* door mij zijn gebruikt, gezien de verschillende waarde die door onderscheiden schrijvers aan deze termen wordt gehecht. Frantzen, De Drie talen 1890, 161 vlgg., heeft reeds op gevallen gewezen, waar verwarring gesticht werd doordat men elkaars termen niet op hun juiste waarde schatte. Oratio recta noem ik alles, wat in die vorm onveranderd door een spreker is of kan zijn geuit, een directe, onbewuste d.w.z. niet doordachte vastlegging van eigen psychisch leven in woorden. Oratio indirecta daarentegen zulke zinnen of groepen van zinnen, die de spreker zich geheel of gedeeltelijk tot bewust eigendom heeft gemaakt, hetwelk hij in zijn uitspraak ook toont. Het element der bewuste gedachte speelt daarbij dus een groote rol; door een soort van inleiding kunnen bv. de woorden van een ander worden meegedeeld of de aandacht op sprekers eigen woorden gevestigd worden. Ik kan mij niet vereenigen met de karakteristiek van de oratio indirecta door Van Ginneken, Principes de linguistique psychologique, blz. 97: „Est-ce que le propre de la raison indirecte n'est

pas justement qu'on ne se prononce pas sur la réalité de ce qui est dit''? Deze eigenschap betreft slechts een gedeelte van alles, wat ik onder de term oratio indirecta samenvat. Een stuk oratio indirecta kan evengoed een stellige uitspraak of verzekering bevatten als dat het de meening van de spreker in 't onzekere laat. Wanneer een spreker A. de zin zegt: ,,*B. sagt, sein bruder sei krank*'', dan zullen de laatste vier woorden volgens Van Ginneken oratio indirecta zijn. Zegt A. echter: ,,*Ich sage, ich bin krank*'' of ,,*Ich sage, dasz ich krank bin*'', dan zou hier geen oratio indirecta, maar een stellige uitspraak zijn. Volgens de door mij gegeven definitie is echter in het tweede en derde geval evenzeer oratio indirecta als in het eerste. Want de zin ,,ich bin krank'' is het voorwerp geworden van een gedachte, en gelijkwaardig met de *dasz*-zin.

GOTISCH

Voor de vraag of, en in hoever, het gotisch hypotaxis kende, zijn van gewicht de volgende punten: *a.* de woordorde en de zinsmelodie, *b.* de modi der ww., *c.* de voegwoorden. De consecutio temporum en de persoonsverschuiving komen in 't gotisch wel voor, maar ze zijn zoo geheel afhankelijk van 't grieksch origineel, dat men ze voor de taal van Wulfila niet gebruiken kan ter beoordeeling van de syntaxis van de samengestelde zin.

a. de woordorde.

Kapteijn, Die Übersetzungstechnik der gotischen Bibel in den Paulinischen Briefen, I. F. 29, 260–367, zegt in zijn vijfde hoofdstuk, Wortstellung, blz. 284 vlgg., dat sommige veranderingen bij de vertaling met opzet werden doorgevoerd. Rhetorische motieven, het aanwenden van rhythme en melodie, om op het gehoor te werken. Stilistische motieven dus. En bijna alle afwijkingen van 't grieksch, die Koppitz Z.Z. 32 niet verklaren kon, zijn juist op zulke motieven terug te leiden. Het getal der plaatsen waar zoo'n bewuste verandering plaats vond, is evenwel naar verhouding gering. Zie ook blz. 333–335. Bovendien leggen zulke gevallen voor ons onderzoek geen gewicht in de schaal.

Dezelfde schrijver wijst ook op de beteekenis van de zinsmelodie, blz. 290, onder de pronomina, met de woorden: „Satzmelodie und Rhythmus spielen auch hier eine Rolle". Zoo ook blz. 333 onder: „Änderungen in der

Wortstellung", blz. 355 onder: „kombinierter Wechsel"; blz. 356 noot 4: „Auf Rhythmus und Wohllaut musz ein feines Ohr Rücksicht genommen haben." Overal slechts terloops. En blz. 284 zegt hij dat de vertaler klaarblijkelijk door rhythme en melodie op het oor van de toehoorder heeft willen werken; in noot 4: „Letzteres fordert eine besondere Untersuchung."

Van der Meer, Gotica P.B.B. 39, 201 vlgg., houdt er mede rekening, waar hij zegt, blz. 210: De onderzoekingen van Stolzenburg en Kapteijn hebben ons geleerd dat vaak stilistische, rhythmische en zinsmelodische momenten voor afwijkingen van 't origineel verantwoordelijk zijn. Dit is nu misschien wat veel gezegd. Hijzelf neemt dergelijke gronden aan voor de afwisseling in 't gebruik van enkele en praepositioneele casus, blz. 204. Maar, en dit kan onveranderd ook voor ons onderzoek gelden: „Solange Streitberg seine untersuchungen über die gotische satzmelodie nicht veröffentlicht hat, fehlt uns eine sichere grundlage, um auf diesem gebiet zu festen ergebnissen zu gelangen", blz. 205.

Het eenig zekere resultaat, dat licht kan geven, vindt men bij Lenk, die Syntax der Skeireins, P. B. B. 36, 237—306, in de samenvatting op blz. 278. Van 32 hoofdzinnen hebben 10 het verbum vóóraan, of geïnverteerde woordorde, 22 't verbum achteraan of directe woordorde ($68^3/_4$ $^0/_0$), van 20 bijzinnen toonen 4 inversie en 16 directe woordorde (80 $^0/_0$). De inversie in de hoofdzinnen wordt bijna uitsluitend door „spitzenbestimmungen" veroorzaakt. Voor de Skeireins, die wel 't minst afhankelijk is van 't grieksch, zien we dus dat de inversie geenszins een karakteristicum voor de bijzin is.

Trouwens, uit de Bijbel-fragmenten wisten we dat de

zgn. indirecte rede meestal niet anders is dan een door een „voegwoord" aangeduide directe rede van een ander, niet van de „hauptredner".

Het is noodig de twee overige rubrieken in onderling verband te behandelen, en daarbij de verschenen studies in historische volgorde te bezien. Want, zooals ik hoop aan te toonen, werken opvattingen en zelfs werkwijze van voor veertig jaar nà, ook bij de allerlaatste onderzoekers op 't gebied der syntaxis.

Vooral doel ik hierbij voor 't gotisch op „Die syntax der gotischen partikel *ei*" van Klinghardt, Z. Z. 8. Deze breed opgezette studie, met veel materiaal, heeft niet ten onrechte tot uitgangspunt gediend bij vele latere onderzoekingen. Maar ook, aan de andere kant, is men vaak veel te weinig kritisch tegenover dit werk gaan staan. Zoodoende blijven Klinghardt's inzichten over de syntaxis van 't gotisch, vooral die der voegwoorden, voortleven, ook in 't werk van Delbrück en Streitberg.

Wat het meest opvalt bij het lezen van dit opstel is dat Klinghardt in 't geheel niet onbevangen tot zijn stof is gekomen, maar deze gepeild en gemeten heeft met zijn eigen maatstaf, die hij zich verworven had door z'n studie van de andere, jongere Germaansche dialecten. Hij kende het gebruik van 't West-Germaansche *that* en 't Noorsche *at*. Het gotische *ei* en *thatei*[1]) toonen hiermee op 't oog een treffende overeenkomst. Wat was voor de schrijver meer natuurlijk dan 't gebruik van het gotische voegwoord en in 't algemeen de aard der gotische syntaxis

[1]) De gotische en noorsche þ is om practische redenen weergegeven door th.

op te helderen door een parallel te trekken met het overige, maar jongere Germaansch? Men heeft leeren inzien dat het resultaat op deze wijze verkregen voor de modi in 't gotisch, hoewel na Klinghardt o.a. ook Bernhardt en Erdmann zijn meening gedeeld hebben, niet bevredigde, ja op cardinale punten onjuist was. En juist de modi zijn, volgens Klinghardt althans, van overwegende invloed op 't ontstaan en 't gebruik der voegwoorden.

Over de verhouding van de modus in de bijzin tot die in de hoofdzin, om deze twee voorshands te behouden termen zoolang te gebruiken, laat Klinghardt zich als volgt uit: „Nämlich bei den nebensätzen im optativ war die abhängigkeit vom hauptsatze abgesehn von der conjunction schon sehr deutlich durch den modus gekenzeichnet, der lediglich durch die stellung des nebensatzes zum hauptsatze veranlasst war. Indicativischen sätzen gieng dieses charakteristicum des satzverhältnisses ab, ihre stellung zum hauptsatze war daher weniger deutlich erkenbar. Um nun das verhältnis auszugleichen, griff man zu dem schon besprochenen mittel, den durch *ei* nur schwach verknüpften nebensatz dadurch enger an den hauptsatz zu binden, dass man bereits in lezterm mit dem pronomen demonstrativum auf den kommenden nebensatz hinwies. *Thatei* wird also deshalb grundsätzlich in indicativsätzen gewählt, weil es gegen *ei* eine stärkere bindung enthält''. (blz. 176). Elders: „Wir bemerken, dass *ei* für nominativische und accusativische sätze ausreicht, wenn das abhängigkeitsverhältnis schon im modus des verbums (optativ) angedeutet ist'' (blz. 166).

Verder wordt, gelijk reeds gebleken is uit een vorig citaat (K. blz. 176) aan de modus van de bijzin invloed

toegekend op de keus van het voegwoord: „Das verbum des hauptsatzes regiert den modus des verbums im nebensatze, und dieser modus des leztern regiert wider die conjunction, nämlich der optativ veranlasst den gebrauch von *ei*, der indicativ den von *thatei*" (blz. 170). „Was übrigens das verhältnis der conjunctionen zu den modis in sätzen dieser art (appositioneele zinnen) betrift, so bewährt sich offenbar auch hier das grundgesetz, dass für die anfügung von optativischen sätzen das schwächere *ei* genügt" (blz. 178).

Een enkele maal is Klinghardt, doch slechts onbewust, op de goede weg. Hij bespreekt objectzinnen; II verba, op welke regelmatig in de objectzin de indicatief met *thatei* volgt. Onder deze behoort ook *galaubjan*. Maar, blz. 172, komt het 2 maal met volgend *thatei* en de optatief voor. De schrijver zegt: „in beiden fällen wäre der indicativ möglich, und wenn der optativ steht, so ist er auch nicht gewählt wegen des zwischen *galaubjan* und dem abhängigen satze an sich existierenden verhältnisses, sondern hier wünscht der redende durch den, offenbar potential zu verstehenden optativ die wirklichkeit des inhalts des nebensatzes als unentschieden hinzustellen, dort sogar als unwahrscheinlich; der grund des optativs liegt also im nebensatz selbst, nicht in *galaubjan*, auch nicht in der verneinten resp. fragenden form desselben, und es wird folglich durch obige sätze die regel, dass *galaubjan* immer den objectssatz mit *thatei* und indicativ nach sich nimt, nicht durchbrochen; wenn andere umstände den optativ des nebensatzes bewirken, so geht das die construction von *galaubjan* nichts an". — En: bij de causale zinnen „beeinflusst der modus des verbums die wahl der conjunction nicht." (blz. 296).

Hier drong de werkelijkheid zich te sterk op de voorgrond, dan dat Klinghardt aan zijn anders zoo geliefd systeem kon vasthouden.

't Is de verdienste van Mourek het eerst te hebben aangetoond dat de optatief een zelfstandig bestaan leidde in 't gotisch. Hij was nog niet gedaald tot index van afhankelijkheid, wat hij in jongere dialecten vaak is. Mourek zegt, sprekend over de modi in de parataxis, syntax der mehrfachen sätze im Gotischen, blz. 303: „Wo also ein übergang vom indicativ zum optativ vorliegt, repraesentiert er sozusagen das fortschreiten von kühler objectivität zur sympathisierenden subjectivität, oder eine gradation und nichts anderes, namentlich keine unterordnung des zweiten gliedes unter das erste". En verder, op blz. 304: „Auch innerhalb dieser abhängigen sätze kommt man zur erklärung des moduswechsels mit der gradation von der kühl objectiven setzung des falles zum sympathisierenden subjectiven interesse recht wohl aus". Vgl. Streitberg, E. B. § 351 Anm. 1.

In P. B. B. 29, 201—304 schreef Delbrück de bekende studie: „Der germanische optativ im satzgefüge." Hij maakt gebruik van Klinghardt's werk, vooral bij zijn tweede hoofdstuk: „Die sätze mit *ei* und *dass*." Uit de strekking van 't geheele opstel, en dus ook uit de wijze van behandeling in Streitberg's Elementarbuch, die Delbrück volgt, blijkt dat óók Delbrück de optatief in 't gotisch een zelfstandig bestaan toekende.

Eenige uitspraken van Delbrück mogen licht werpen op de rol van de optatief: „got. *qithan* hat, wenn es in zielstrebigem sinne verwendet wird, *ei* mit dem optativ nach sich.

Ist aber *qithan* ein verbum der aussage, so folgt:

1. *ei* mit dem indicativ.
2. die mitzuteilende directe rede wird durch *thatei* eingeleitet.
3. *thatei (thei)* mit dem optativ. Dieser ist gewählt, weil der redende angeben will, dass er die aussage in das reich der vorstellung verweist." (blz. 227-229).

Concessieve zinnen. „Wenn, was gewöhnlich der fall ist, durch den satzgedanken (van een concessieve zin) ein zugeständnis ausgesprochen wird, der redende also im augenblick ein urteil über die tatsächlichkeit nicht aussprechen will, so steht der optativ, wird aber der satzgedanke der sphäre der tatsächlichkeit zugewiesen, der indicativ." (blz. 301).

Zinnen met swe. B) Optativische sätze.

„Ein typus ist überall belegt, nämlich der fall, dass der wirklich gedachte vorgang des hauptsatzes mit dem dem reiche der phantasie zugewiesenen vorgang des wie-satzes verglichen wird. Dieser vorgang wird nicht als irreal gedacht, und es erscheint deshalb (je nach der lage der sache) [1]) der optativ (des praesens oder der des praeteritums), vielmehr kann man sagen: die möglichkeit wird gar nicht erwogen, er wird lediglich dem gebiet der phantasie zugewiesen, innerhalb dessen er möglich ist." (blz. 280).

Consecutieve zinnen. „Was die modi anbetrifft, so wird (bij de consecutieve zinnen) der indicativ oder optativ gebraucht, je nachdem der redende den inhalt des consecutivsatzes dem gebiete der tatsächlichkeit oder der vorstellung zuweisen will." (blz. 242).

---

[1]) Deze weglating van mij schaadt het verband der woorden en de meening van D. niet.

Beperkende zinnen. „Einen einfluss dieses imperativs auf die wahl des modus im bedingungssatze anzunehmen ist man, wie Mourek richtig urteilt, nicht berechtigt. Die wahl des modus richtet sich auch in diesem falle nach der situation. Ist diese derartig, dass der sprechende sie als tatsächlich setzt, so steht trotz des folgenden imperativs der indicativ, so in *jabai uswairpis uns, uslaubei uns galeithan in tho hairda sweine* ει ἐκβάλλεις ἡμᾶς, ἐπίτρεψον ἡμῖν ἀπελθεῖν εἰς τὴν ἀγέλην τῶν χοίρων. Matth. 8, 31, wo die vertreibung als eine unabwendbare tatsache angenommen wird. Ist dagegen (was naturgemäss sehr oft der fall ist) die lage so, dass eine aufforderung an einen noch nicht feststehenden aber möglichen vorgang angeknüpft wird, so stellt sich dem sprechenden der optativ ein. Im späteren stadium der sprachentwickelung, z. b. im neuhochdeutschen, ist dem sprechenden das feinere gefühl für den unterschied der modi abhanden gekommen. In folge dessen hat der indicativ den optativ verdrängt. (blz. 261—262).

„Der optativ steht (bij *galaubjan*) in zwei fällen, wo der redende selbst nicht stellung zu dem erzählten nimmt, sondern lediglich aus der seele des anderen spricht." (blz. 220).

Op verschillende plaatsen zou men aan de hand van het gegeven materiaal nog meer opmerkingen kunnen maken dan Delbrück zelf doet.

Zoo b.v. blz. 221: „Got. *witan* hat *ei* mit ind. nach sich; einmal *ei* mit opt.: *thata anthar ni wait ei ainnohun daupidedjau* 1. Cor. 1, 16, wo der optativ gewählt zu sein scheint, um eine von anderen gemachte annahme als unrichtig abzuweisen."

Meer voor de hand ligt het m. i. aan te nemen dat de negatieve hoofdzin, en dus de irreëele situatie de optatief meebracht.

Blz. 278. „Verwendung in consecutivem sinne liegt im gotischen vor, und zwar *swe* mit indicativ, z.b. *gafullidedun ba tho skipa, swe sugqun* L. 5, 7; met optativ *unte ufarassau kauridai wesum ufar maht, swaswe afswaggwidai weseima jah liban* 2. Cor. 1, 8.”

Delbrück geeft voor deze afwisseling der modi geen reden op. Zou het niet zijn dat in ’t eerste vb. het verhaal objectief, dus meer reëel, in het tweede subjectief is?

Dat deze verklaring niet opgaat voor de bij Delbrück volgende angelsaksische vbb. hoeft ons niet te weerhouden haar voor ’t gotisch toe te laten. Het jongere dialect heeft ook hier niet zoo’n fijn gevoel voor ’t gebruik der modi meer.

Blz. 253: „Im ahd. des Tatian steht oft der ind. an stelle des lateinischen conjunctiv. Doch steht dem lat. conj. auch der opt. gegenüber, ohne dass ich einen grund für die verschiedenheit der behandlung anzugeben weisz.”

Het ohd. van Tatian schijnt dus zelfstandig de modi te kiezen. Bij de twee door D. genoemde vbb.: *weiz iwar fater wes iu thurft* ist en *ni wizze iz thin winistra waz thin zeswa tuo* valt weer op dat het tweede negatieve hoofdzin met optatief heeft. Het latijn luidt (34, 4): *scit enim pater vester quibus opus* sit *vobis*; 33, 3: *nesciat sinistra tua quid faciat dextera tua.* Beide malen dus de conjunctief.

Aangaande de jongere dialecten, in vergelijking met het gotisch, kunnen we de volgende feiten vaststellen:

a. *Oudnoorsch.* blz. 231—232. „Aisl. *segja.* Es folgt *at* mit ind. Der ind. stammt aus der directen rede, deren

form in der Edda insofern festgehalten wird, als eine personenverschiebung nicht vorkommt. Ein fortschritt zur abhängigkeit findet insofern statt, als das tempus des *at*-satzes an das tempus eines präteritalen hauptsatzes assimiliert wird."

b. *Angelsaksisch.* blz. 224. „Im ags. zeigt die Evangelienübersetzung den indicativ dem gotischen entsprechend, nur dass an drei stellen durch einführung des praeteritums gegenüber dem got. praesens eine bessere übereinstimmung zwischen haupt- und nebensatz herbeigeführt worden ist." Het angelsaksisch heeft evenwel veel minder de optatief dan 't gotisch. Hierover heet het b.v. blz. 224: „Got. *hausjan* hat *thatei* mit ind. Einmal opt. mit *thatei*, wo bei erster person im hauptsatze der gedanke des nebensatzes lediglich als inhalt des gehörten bezeichnet wird, ohne dass der sprechende stellung dazu nähme".

Dit bewijst: a. dat in 't jongere dialect meer hypotaxis voorkomt dan in 't oudere.

b. dat in 't jongere dialect lang niet zoo'n fijn gevoel meer bestaat voor de modi.

c. *Oudsaksisch.* Ook hier is vaak na een praeteritale voorzin het tempus verschoven (blz. 234).

d. *Oudhoogduitsch.* blz. 229: „Im althochdeutschen Tatian liegen die dinge in bezug auf die beiden eben erwähnten punkte (persoonsverschuiving en tempusassimilatie) ebenso wie im gotischen. Dagegen kommt — worauf ich hier nicht näher eingehe — im ahd. für einige sätze die stellung des verbums hinzu, aus der man schliessen kann, dass vielfach die mit *thaz* angeschlossenen sätze directer rede bereits als abhängig empfunden worden sind, worin also ein fortschritt in der satzverbindung gegenüber dem gotischen vorliegen würde."

blz. 230: „Bei Otfrid liegt nur éin fall von *thaz* mit dem indicativ vor. Sonst steht überall der opt. und zwar in dem sinn, dass er die anführung fremder rede andeutet, gleichviel wie sich der redende zu dem inhalte des angeführten satzes stellt.

Bei der grossen anzahl solcher stellen nehme ich an, dass der optativ als regelmässiger modus eines von *quëdan* abhängigen *thaz*-satzes fest in Otfrids sprachgefühl wurzelte."

Een enkele maal, in het inleidend gedeelte van het hoofdstuk „Die sätze mit *ei* und *dass*", schijnt Delbrück evenwel ook de optatief als karakteristiek voor de indirecte rede in 't gotisch aan te nemen, als hij zegt op blz. 211: „Es folgen nun diejenigen verba, welche regelmässig *thatei* mit dem ind. haben, *ei* nur selten und den opt. nur im falle der indirecten rede. Dahin gehört zunächst die gruppe ,,wissen, sich erinnern, hören, sehen, erfahren". Deze opvatting over 't gotisch kan in de hand gewerkt zijn door de jongere dialecten. Over 't osa. heet het op blz. 223: „Der optativ (na witan) steht nur, wenn die aussage des *that*-satzes an sich hypothetisch ist, oder innerhalb der indirecten rede". Op dit gebied kan dit zonder twijfel juist zijn. Overigens dienen we in aanmerking te nemen dat Delbrück niet zeer scherp zegt wat hij onder indirecte rede verstaat, en dat hij hier waarschijnlijk deze beperkt tot woorden van een ander, die worden meegedeeld, b.v. met de inleiding: „hij zeide."

Bijna woordelijk is deze zinsnede over 't gotisch overgenomen door Streitberg, E. B. § 355. Een dergelijke formuleering schijnt echter in tegenspraak met de uitkomsten van dit en vroeger onderzoek; en vooral in een Elementarbuch is deze zin misleidend.

Bij vergelijking van Klinghardt en Delbrück zien we

dus dat door de laatste over 't geheel rekening is gehouden met de chronologie der syntactische verschijnselen, en dat aan 't gotisch dan ook veel meer zijn eigen plaats is toegewezen.

Ten eerste leven de modi nog zeer zelfstandig, richten zich geheel naar de situatie en geven die weer, onafhankelijk van de voor- of hoofdzin. Ze zijn geen index der oratio obliqua.

Ten tweede is de zinsbouw in 't gotisch oorspronkelijker. In de verhouding van het oude dialect tot de jongere ziet men reeds hoe binnen 't gebied der germaansche dialecten de hypotaxis zich ontwikkeld heeft.

In 't algemeen moet men voor ieder taalmonument, waaraan nog geen gevestigde schrijftaal-traditie voorafgaat, primitieve of liever oorspronkelijke syntaxis aannemen. Alle woordvormen hebben in het zinsverband veel meer een zelfstandig bestaan, met een oorspronkelijke beteekenis, dan in jongere dialecten, en veel minder een geijkte syntactische functie. Wundt I 2, 304 kenmerkt de syntactische aard van primitieve taaltoestanden: „im gebiet der satzfügung herrscht ausschlieszlich die parataktische verknüpfung der sätze, sei es in der form der reinen, sei es in derjenigen der conjunctiven parataxe. die sprache wächst nicht über den einfachen satz hinaus: verwickeltere vorstellungsverbindungen werden nicht durch ein- und untergliederung von nebensätzen sondern durch attributive apposition einzelner wortvorstellungen an die hauptglieder des einfachen satzes gebildet."

Evenals de modi in de gotische teksten veel fijner gevoeld worden, als zelfstandig, en telkens een gedachtensituatie van de spreker en schrijver weergevend, zoo

zal men in datzelfde taalmonument voor alle andere verschijnselen, ook voor 't optreden van de voegwoorden, terug dienen te gaan naar hun oorspronkelijke en vooral zelfstandige, min of meer sterk gekleurde beteekenis. Men zal niet, daarbij uitgaande van veel jongere taal, mogen verwachten dat dezelfde, hoogstens dat analoge syntactische functies door woorden en woordvormen worden verricht. Vooral zal men dit in 't oog dienen te houden bij Wulfila, die tot op zekere hoogte immers zijn taal moest scheppen, en bij z'n vertaling in veel ongunstiger conditie verkeerde dan Luther [1]).

Het voor de modi verkregen resultaat zullen we in 't oog dienen te houden bij ons onderzoek van de voegwoorden. Ook hier gaan we op dezelfde wijze tewerk, door n.l. de studies in hist. volgorde te bezien.

Reeds Klinghardt zelf zag zich genoodzaakt:

a. een splitsing te maken in twee hoofdgroepen van plaatsen, waar *ei* voorkwam, eensdeels in de oudere beteekenis, als anaforisch-deiktische partikel, die de nadruk legde op 't woord dat voorafging, anderdeels in de jongere, fungeerend als zinverbindende conjunctie.

b. zijn parallel met de jongere germaansche dialecten hier en daar op te geven, waar hij met zichzelf in tegenspraak dreigde te komen. Zoo raakte hij ook hier, evenals we dat bij de modi gezien hebben, een enkele maal op de betere weg.

Het is a priori zeer onwaarschijnlijk dat in eenzelfde

---

[1]) Stolzenburg Z.Z. 37, 387 wijst deze parallel geheel van de hand. Aangeduid is ze door Kögel: Gesch. d. d. Literatur I, 187.

taalperiode, ja taalmonument, éénzelfde buitengewoon vaak gebruikt woord twee zoo scherp gescheiden syntactische functies zou bezitten.

Streitberg is dan ook zeer voorzichtig, als hij hierover te spreken komt, E. B. § 344 Anm.: „Vereinzelt scheint *ei* (ähnlich dem Gebrauch von abg. *i*) als kopulative Partikel verwendet zu werden"; en § 347 Anm. 1: „Man hat vermutet, dasz an einigen Stellen *saei* noch in demonstrativer Bedeutung erhalten sei." Deze sporen noemt hij onzeker. Te eerder, daar zulke beteekenissen niet in zijn systeem van *ei* als subordineerende conjunctie passen.

De geheele studie van Klinghardt staat in het teeken van het parallelisme tusschen gotisch en jongere dialecten. Op blz. 176 heeft hij ons geschetst waarom *thatei* bij voorkeur in indicatief-zinnen, *ei* in optatiefzinnen voorkomt. (Zie boven blz. 8). Om zijn stelling nu te staven citeert hij in de noot: „Vgl. Graff, sprachsch. V, 39: „nicht nur bei *ni*, sondern auch in affirmativen sätzen wird *daz* ausgelassen, in welchem falle das verbum immer im conjunctiv steht". Modi en conjunctie's zijn hecht verbonden. We hebben gezien dat zijn resultaat voor de eerste onjuist is. Voor de laatste behoeven we hem dus niet te vertrouwen.

Blz. 136 zegt hij zonder meer: „Dass got. *ei* dieselbe entwicklung durchlaufen haben muss, wie altn. *at*, braucht wol nicht erst gesagt zu werden." [1])

Op blz. 158, aan de subordinatie gekomen: „Es unter-

---

[1]) De door Klinghardt aangenomen etymologie, n.l. *at* en *ei* beide uit een europeesch **jat*, brengt hem vanzelf hiertoe, blz. 140. *at* en *thatei* worden overigens ook door Heusler, altisländisches Elementarbuch, Lautlehre § 162, bijeengevoegd, zonder dat het wegvallen van *ei* wordt verklaard. Anders Falk og Torp, Etymologisk Ordbog.

zieht Erdmann (Otfr. syntax I § 97—113) die conjunction *thaz* einer eingehenden untersuchung, deren resultate, wenn richtig, meine ansicht von got. *ei* umstossen müsten”.

Erdmann heeft het ontstaan van *thaz* als voegwoord als volgt willen verklaren: wat de vorm betreft zou het acc. s. neutr. van het relatief pronomen zijn. In relatieve zinnen nl. komen de modus en de woordorde overeen met die van de *thaz*-zinnen. In de ohd. zin *er hôrit, thaz thiu menigî murmulôt* zou *thaz* twee elementen in zich bevatten, n.l. het zou als demonstratief pronomen object zijn van *hôrit,* en als adverbiale accusatief of inwendig object behooren bij *murmulôt.* De zin zou zijn gaan beteekenen: „er hörte das murmeln der menge”. In de §§ 108—111 komen evenwel de verschillende gevallen voor, waar *thaz* uitsluitend formeel verbindingsmiddel is geworden. E. geeft ook de mogelijkheid toe dat het aansluiten van de bijzin aan de hoofdzin zonder verbindend woord kon geschieden.

Natuurlijk is dit iets anders dan de voorstelling van Klinghardt: *ei* oorspronkelijk anaforisch, dan expletief, dan zinverbindend voegwoord, waarbij *ei* dus nooit integreerend bestanddeel van de bijzin is geweest.

Waarom zou nu E.'s meening, als ze juist was, die van Kl. omwerpen? Omdat E. *thaz* verbindt met *quod* en ὅτι, en Kl. ook. Worden nu *ei* en *thaz* verschillend verklaard, dan hebben beide schrijvers ook een verschillende opvatting van ὅτι.

Door spitsvondige redeneering toont Kl. nu aan, blz. 158—164, dat dit ohd. *thaz* in de hoofdzin heenwijst naar de geheele inhoud van de bijzin, *thaz* in de bijzin slechts betrekking heeft op een deel van deze. En dus hebben hoofd- en bijzin geen woord geheel gemeen.

Wanneer we Klinghardt op blz. 164 zelf hooren verklaren dat men ohd. *thaz* en got. *ei* zal moeten scheiden, dan lijkt ons de strijd op deze plaats geheel overbodig.

Erdmann verdedigt zich Z. Z. 9, 43 vlgg., en ontkent de bewering van Klinghardt. Wel verbindt hij *dass* en *thatei*, Grundzüge I § 127 : *dass* (goth. *thatei*, ahd. mhd. *daz*).

Klinghardt gaat voort op blz. 292: „Noch deutlicher zeigt sich diese enge berührung causaler nebensätze mit objectssätzen in dem beiden gattungen gemeinsamen gebrauch der conjunction *thatei*; und da nun ausserdem die entsprechenden accusativischen conjunctionen der verwanten sprachen, wie ahd. *daz*, lat. *quod*, griech. ὅτι ebenfals beide satzarten umfassen, so können wir nicht in zweifel sein, dass diese innerlich in naher verwantschaft stehen müssen". Verder wordt uitgewerkt dat got. *thatei* zoowel objectieve als subjectieve causale zinnen kan inleiden; het duitsch gebruikt de „conjunction des objectssatzes *daz*" alleen bij de laatste soort. In het feit dat gri. en got. dit onderscheid niet maken, ziet hij een „unberechtigtes übergreifen dieser conjunctionen (ὅτι en *thatei*) in eine allerdings nah verwante satzart."

Het gotische voegwoord is dus het (oud)hoogduitsche vóór. Dit schijnt ons vreemd toe.

Nog vreemder wordt dit, als we lezen op blz. 164: „Was übrigens ahd. *thaz* betrift, so wird man bei der von Koch, hist. gramm. d. engl. spr. 2, § 514 gegebenen erklärung, wonach es ursprünglich dem hauptsatze angehört, stehen bleiben und es trennen müssen von griech. ὅτι, got. *ei*, lat. *quod* und deren entwicklungsgeschichte." „*Dass* griff nachweislich schon früh über sein ursprüngliches gebiet hinaus, in dem es... vom volke als die conjunction par excellence aufgefasst wurde."

Bij de beschouwing der modi hebben we de groote vooruitgang sedert Klinghardt gezien; en 't zuiverder inzicht, door de onderzoekingen van Mourek en Delbrück verkregen.

Anders is dit met de zinnen met *ei* en *dass*.

Delbrück's doel was de rol van de optatief na te sporen. Aan de zinnen met *ei* en *dass* kon hij slechts een hoofdstuk wijden; zelfstandig en volledig onderzocht is dit in geenen deele. Zijn werk rust hier geheel op de grondslag door zijn voorgangers, met name Klinghardt, gemaakt.

Reeds dadelijk, op blz. 207, stuit men op een petitio principii, als de schrijver tegenover elkaar stelt: *ei* ∞ *thatei* + *dass*: „Es handelt sich zunächst darum, das geschichtliche verhältnis zwischen got. *ei* einerseits und *thatei* und den übrigen formen der conjunction *dass* anderseits festzustellen."

Op blz. 208 gaat hij van modern taalgevoel uit, als hij zegt: „Aus den absichtssätzen haben sich inhaltssätze entwickelt, bei denen wir *ei* nicht durch *damit*, sondern durch *dass* übersetzen, z.b. *bath ina ei tho unhulthon uswaurpi* ἠρώτα αὐτὸν ἵνα τὸ δαιμόνιον ἐκβάλῃ Marc. 7, 26 [1]).

Evenmin als de optatief *uswaurpi* zal zich de conjunctie *ei* binnen 't gotisch op dergelijke wijze hebben ontwikkeld. Logisch zijn de woorden na *ina* het „innere objekt" van *bath*, maar we mogen niet aannemen dat dit logisch verband op eenige wijze in de taal is aangegeven.

De rubriek „Inhaltssätze nach zielstrebigen verben", blz. 214—216, zullen we dan ook zóó opvatten, dat deze

---

[1]) Ook Tobler, P. B. B. 5, 358—388: Conjunctionen mit mehrfacher bedeutung, gaat van 't nhd. uit; *ei* = *dass* und *damit*, zuweilen ± *ob*. Dit heeft zijn waarde voor de classificatie der zinsoorten. Maar Tobler heeft verzuimd een algemeene grondslag te leggen. Voor 't gotisch is dit zeer noodig.

zinnen de inhoud, het inwendig object van de ww. vormen. En de steeds gemaakte parallel met het jongere germaansch zullen we alleen als logische, niet als historisch-grammatische verklaring mogen beschouwen.

ei en *thatei.*

Klinghardt geeft op blz. 179 een kort overzicht over subjects-, objects-, appositioneele- en praedikaatszinnen; Van 43 optatiefzinnen hebben 29 *ei*, 13 *thatei*, één *thei*. Van 273 indicatiefzinnen hebben 240 *thatei*, 27 *ei*, 5 *thei*.

De „uitzonderingen" zijn slechts voldoende om de regel als een „nicht starre" maar toch „feste" te karakterizeeren. Vooral dat herhaaldelijk in objectszinnen thatei met de optatief staat moet verklaard worden. Hij zegt: „der optativ ist nur ausnahmsweise für den indicativ eingetreten, dabei ist aber die durch den leztern bedingte conjunction geblieben" (zie boven, blz. 9 *galaubjan*). Hoe een afwezige indicatief de conjunctie heeft kunnen bepalen, blijft raadselachtig. Maar, bij Klinghardt bepaalt immers de modus de keus van 't voegwoord. Had hij aangenomen dat het voegwoord door het ww. van de hoofdzin werd beïnvloed, dan behoefde zoo'n gewrongen stelling niet opgesteld te zijn. [1]) Bovendien is een regel, laat staan een vaste, uit het bovenstaande onmogelijk op te maken.

Dat tusschen *ei* en *thatei* overigens al een vrij lange ontwikkelingsgang stilzwijgend wordt aangenomen, blijkt uit de boven, blz. 20, aangehaalde citaten; waar dus *thatei* op éène lijn gesteld wordt met *dass*, ὅτι; *ei* evenwel ervan gescheiden wordt. Deze ontwikkeling zou dus binnen 't gotisch hebben plaats gehad?

[1]) Ook *Kapteijn*, blz. 328, die verwijst naar Delbrück en Streitberg, en Klinghardt citeert.

Delbrück is van meening dat een nauwkeurige grenslijn niet te trekken is tusschen *ei* met de optatief en *thatei* met de indicatief. *ei* is ouder dan *thatei*. Verder staat vast dat noord- en westgermaansch **that* in zijn gebruik overeenkomt met *ei* plus *thatei*. Dus: de gotische toestand is eigenlijk al oergermaansch (blz. 212—213). Deze reconstructie van 't oergermaansch, het hoofddoel van Delbrück, doet hem ook aannemen dat in de niet-gotische dialecten van 't germaansch dit *î* na *that*(*a*) verloren is gegaan. Evenals er twee relativa *saei* en *sa* waren, zoo ontstond ook *that*(*a*) naast *thatei*.

Er zouden in 't oergermaansch twee relativa geweest zijn, waarvan het één identiek was met het demonstrativum, het andere hiervan was gevormd door aanhechting van *î*. In 't gotisch zou de laatste vorm de eenig-overgeblevene zijn, terwijl in 't west-germaansch juist de andere de algemeene zou zijn geworden, of liever door wegval van *î* de twee soorten van relativa zouden zijn samengevallen. Nader uitgewerkt is dit in de verhandeling: „Zu den germanischen Relativsätzen."

We komen hier later nog op terug.

De zoowel bij Klinghardt als Delbrück en Streitberg geliefde stelling: *ei* met de optatief, *thatei* met de indicatief, wordt soms op krasse wijze door de feiten weersproken. *kunnan* heeft gewoonlijk *ei* en *thatei* met ind.; maar I. C. 7, 16: *hva nu kannt qino ei aban ganasjis, aiththau hva kannt guma thatei qen theina ganasjais?* D. teekent hierbij eerlijk aan: „wo mir der grund für den wechsel der modi nicht klar ist." (blz. 223).

Weinig gemotiveerd is ook 't geen op blz. 210 gezegd wordt over *faginon*. Dit heeft J. 14, 28 *ei* + ind., *ei* +

ind. aansluitend aan *thamma* of *thaim* L. 10, 20 en Col. 1, 24. De twee plaatsen *ei* + opt. zijn finaal op te vatten.

„Die herschaft des *ei* (nicht *thatei*) bei *faginon* erklärt sich wol aus dem umstande, dass *thammei* (*thamma ei*) dem *thatei* den platz streitig machte.” Delbrück verwacht *thatei* toch niet? Het heeft de schijn dat dit het geval is, want de indruk van de schrijver is, blz. 212, dat de ontwikkeling in gang is; „*thatei* ist im vordringen gegenüber *ei* begriffen”. En elders pleit hij voor de meening dat *thatei* al „erstarrt” is.

Veel te weinig wordt ook dikwijls rekening gehouden met de grieksche tekst. Zoo door Delbrück, bij *qithan* blz. 227—228. „In zwei fällen hat der *ei*-satz in der personenverschiebung ein deutliches zeichen seiner zugehörigkeit zum hauptsatz, nämlich *thu qithis ei thiudans im ik* σὺ λέγεις ὅτι βασιλεύς εἴμι ἐγώ J. 18, 37; *thu hva qithis bi thana ei uslauk thus augona* σὺ τί λέγεις περὶ αὐτοῦ ὅτι ἤνοιξέν σου τοὺς ὀφθαλμούς J. 9, 17. Danach wird wol auch für zwei andere stellen, in welchen der natur der sache nach keine personenverschiebung eintreten konnte, anzunehmen sein, dass der *ei*-satz abhängig ist, nicht etwa eine durch *ei* angeknüpfte directe rede darstellt, nämlich für *qitha izwis ei ni ustiuhith* λέγω ὑμῖν οὐ μὴ τελέσητε M. 10, 23, und *qitha izwis ei ni fraqisteith* λέγω ὑμῖν, οὐ μὴ ἀπολέσῃ 42”.

Ten eerste is de persoonsverschuiving in de twee eerste zinnen het grieksch nagevolgd. Hierop een conclusie te bouwen is zeer gewaagd. [1])

Ten tweede wordt door Delbrück, zooals we gezien hebben, aan de optatief geen kracht toegekend als aanwijzer van subordinatie. Waarom dan wel, en nog wel

[1]) cf. E.B. § 356.

in zoo'n twijfelachtig geval, aan 't voegwoord? Veeleer zou men omgekeerd kunnen zeggen: in de twee laatste vbb. is mechanisch, naar de eerste, 't voegwoord geplaatst, evenals bv. *thatei* naar ὅτι.

Zoo ook de zinnen op blz. 297. Die „stellen keinen rechten typus dar"; dit spreekt vanzelf, want ze zijn woordelijk naar 't grieksch.

Delbrück, sprekend over 't verstarren van *thatei* tot voegwoord, blz. 212, haalt ten bewijze hiervoor aan dat soms *thata* in de hoofdzin al heenwijst naar de conjunctie; c. 5, 15: *domjandans thata thatei gaswalt* κρίναντες τοῦτο ὅτι ἀπέθανεν. Weer de nauwgezetheid van Wulfila, die de taalgeleerde een conclusie doet trekken over 't idioom. Ten overvloede wordt nog er op gewezen dat deze wijze van uitdrukken ook in andere dialecten, vooral echter in 't oudnoorsch, voorkomt. Het verkeerde van een dergelijke parallel hebben we boven aangetoond. Hier is zij ten zeerste misplaatst.

Eveneens Klinghardt, blz. 177, die bovendien nog citeert: K. 7, 26; Ph. 1, 25; G. 1, 23; J. 9, 30 (*in thamma — thatei*, maar: ἐν τούτῳ — ὅτι); 16, 19 (*bi thata—thatei*, maar: περὶ τούτου — ὅτι); en daaruit de conclusie trekt dat de oorsprong van *thatei* uit de verbinding van *ei* met een demonstratief uit de hoofdzin vergeten is!

Erdmann Z.Z. 9, 51 neemt aan dat het gotisch *that-ei* in bijzinnen, waar men *thizei* of *thammei* volgens de constructie van de hoofdzin zou verwachten, ook weer is opgetreden, omdat er steeds grooter behoefte ontstond om de door de bijzin vereischte casus in 't pron. dem. ook uit te drukken, en deze casus, als inwendig object, was steeds de accusatief. Hij verwijst naar de gevallen bij Klinghardt blz. 179—180.

Deze zegt daar dat het demonstratieve bestanddeel van *thatei* langzaam begint te „verharden"; vooral blijkt dit hieruit dat *thatei* volgt op de ww. *bidjan* en *gamunan*, die beide de genitief regeeren, maar nooit *thizei* bij zich hebben.

Volgens 't glossarium van Streitberg echter stemt dit *thatei* op alle plaatsen overeen met ὅτι. Dit laatste komt in 't grieksche origineel zoo enorm vaak voor, dat bij de gotische vertaler zich vanzelf de vraag moest opdringen welk gotisch aequivalent hij voor dit woord zou kiezen; en evenals we hierboven gezien hebben dat hij bv. ἐν τούτῳ—ὅτι nauwgezet weergeeft door *in thamma—thatei*, zoo zal hij hier het enkele ὅτι door *thatei* zonder meer hebben vertaald, daar dit immers in de meeste gevallen ook werkelijk een accusatief-verhouding uitdrukt.

In ieder geval zal men geen enkele conclusie daaromtrent mogen maken zonder nauwgezette vergelijking met de oertekst.

Het feit dat *ei* een zoo overwegende rol speelt in de gotische samengestelde zin; dat het pronomen relativum is; van pronomina demonstrativa relativa maakt; als voegwoord voorkomt met indicatief en optatief; dit alles schijnt er op te wijzen dat het als zelfstandig woord óók gevoeld zal zijn in de talrijke samenstellingen.

De infinitief met praepositie van 't grieksch wordt vaak in een bijzin veranderd.

Stolzenburg Z.Z. 37 blz. 176:

a) gr. inf. met εν τῷ = got. temp. bijzin met *mith thanei*, *bithe*, *in thammei*.

b) gr. inf. met μετὰ τὸ = got. temp. bijzin met *afar thatei*.

c) gr. inf. met πρίν, πρὸ τοῦ = got. temp. bijzin met *faurthizei*.

d) gr. inf. met διὰ τὸ = got. temp. bijzin met *unte, duthe ei, in thizei.*

e) gr. inf. met πρὸς τὸ = got. temp. bijzin met *du thammei.*

Daarnaast:

f) gr. inf. met εἰς τὸ = got. temp. bijzin met *ei.*

Zoo ook Kapteijn 277—279. *ei* alleen volstaat om aan de volgende zin een relatief karakter te geven.

Het is zeer waarschijnlijk dat de pronomina demonstrativa in 't gotisch als zoodanig zijn gevoeld, en dienen om de grieksche weer te geven.

Principieel zal men niet van elkaar mogen scheiden *thatei* en *that(a)..ei*, in de volgende vbb.:

that-ain wait *ei* blinds was Joh. 9, 25.
zoo ook L. 10, 20; k. 10, 7, 11.
witum *thatei* sa ist sunus mans J. 9, 20.

Mc. 11, 23 wordt ὅτι vert. met *thata, ei*; omdat *thatei*, pron. rel., volgt. Zoo noodig kon dus *thatei* direct in z'n bestanddeelen gesplitst worden.

De attractie van *thata* bewijst dat het voegwoord *thatei* niet „erstarrt" was. E. B. § 355 Anm. 1: *thizei* en *thammei.*

Geen attractie, als in 't grieksch, maar trajectie, heeft plaats in: und *thana* dag *ei* wairthai thata L. 1, 20 e. d. E. B. § 344. [1])

Sk. IIb 39 staat *in this ei* voor *in thizei*; [2]) dit bewijst ook dat het pron. dem. wel degelijk als zoodanig werd

---

[1]) Dat *thatei* nooit na tijdbegrippen of *haidus* wordt gebezigd, bewijst tevens dat het niet „erstarrt" is.

[2]) Lenk. § 14; Klinghardt, 299, zegt dat de drie woorden niet als tot een eenheid versmolten zijn te beschouwen; Streitberg, Got. Bibel: *in this ei]* für *in thizei*, da *this* am Zeilenschlusz steht, vgl. Neh. 5, 18. Dit bewijst niets tegen de mogelijkheid van aparte opvatting der twee woorden.

gevoeld. Alleen door 't veelvuldig gebruik, waar juist *ei* steeds aan 't begin van de nazin, en onmiddellijk na 't pronomen stond, werd door sandhi *in thizei* gesproken, en dus ook geschreven.

Zoo ook naast elkaar:
swe thauh thamma ni faginoth ei thai ahmans izwis ufhausjaud, ith faginoth in thammei namna izwara gamelida sind in himinam L. 10, 20; gr. ἐν τούτῳ ὅτι, naast ὅτι.

Voor de waarschijnlijkheid dat het pron. dem. en *ei* afzonderlijk gevoeld worden pleit m. i. ook de attractie, E.B. § 348.
thaimei iupa sind frathjaith, ni thaim thoei ana airthai sind. τὰ ἄνω φρονεῖτε, μὴ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς. C. 3, 2.
τὰ ἄνω wordt dus opgelost tot een zin; *thaim* is afhankelijk van *frathjaith; ei* schijnt de rol van subject bij *sind* te vervullen, of liever, het subject *tho* wordt hier in gedachten geplaatst, evenals vervolgens ook in de geschreven taal. Dit kan alleen dan, wanneer ook *ei* nog demonstratief is. „Bedenk die dingen, (welke) *dáár*, boven zijn," of: „*dáár*, boven, zijn (ze)".

Nog pleit hiervoor dat:
sildaleikjan ei + *ind.* heeft, tweemaal, waar 't grieksch heeft ὅτι + ind. en εἰ + ind., nl. G. 1, 6 en Mc. 15, 44. *sildaleik ist* daarentegen *thatei* + *ind.* J. 9, 30, grieksch ὅτι + ind.: *andhof sa manna jah qath du im: auk in thamma sildaleik ist, thatei jus ni wituth hvathro ist* ἐν γὰρ τούτῳ θαυμαστόν ἐστιν, ὅτι ὑμεῖς οὐκ οἴδατε πόθεν ἐστίν.

Hoewel ὅτι vaak mechanisch door *thatei* wordt weergegeven, is de keus van *thatei* J. 9, 30 wel bewust, en spreekt tegenover *ei* bij 't ww.; als praedicaatsnomen treedt *thata* op, en daarbij sluit zich de relatieve zin met *ei* aan.

Nog een Skeireins-plaats is hier van gewicht, nl. 3 c:

fragibands im thatei sunjus thiudangardjos wairthaina. Delbrück, blz. 209—210, ziet hierin een uitzondering; want anders hebben deze zgn. „zielstrebige" ww. steeds *ei* met de optatief. Bovendien zou op deze plaats een voorlooper van de uitbreiding van *thatei* op te merken zijn; welke uitbreiding zich later, in de andere dialecten, op kosten van *ei* voltrokken heeft. Hij teekent aan: „donans iis ut filii regni fiant".

Zoo ook Streitberg, E.B. § 353; deze noemt het merkwaardig; vertaalt: „ihnen gewährend, dasz sie Söhne des Reiches werden sollten". „Liegt hier jüngere Entwicklung oder Überlieferungsfehler vor?"

Geen van beide; *fragiban* is een overgankelijk ww.; het komt 18 maal voor; vijf maal absoluut; elf maal duidelijk transitief (10 maal met object, éénmaal als part. perf. pass.); éénmaal, Mc. 10, 37, heeft het *ei* + opt., naar 't grieksch ἵνα + opt.

Het is duidelijk dat op onze plaats, onafhankelijk van een grieksch origineel, *that*(*a*) pron. dem. is, en aanwijzer van 't transitieve ww., of reëel object. *ei* is de conjunctie; en de optatief duidt de wensch van 't subject aan; hoewel deze wensch van Jezus in vervulling zal gaan. De constructie is een contaminatie van een ww. met reëel object, en een wenschzin, met *ei* + opt.

We moeten dus ook hier concludeeren dat *thatei* in z'n bestanddeelen werd gevoeld.

Van nog meer belang zijn de met *ei* samengestelde woorden.

In de eerste plaats *akei*, tegenover *ak*. Geheel onafhankelijk van 't grieksch wisselen deze twee af, bij de vertaling van ἀλλά.

Streitberg behandelt *ak*, *akei*, E. B. § 336, onder de

parataxis. *ak* staat na negatieve voorzin, *akei* na positieve. Dit komt ook uit voor de plaatsen, waar *ak* en *akei* zijn toegevoegd, zonder een overeenkomend grieksch woord. [1])

Maar er zijn uitzonderingen, volgens Streitberg. Ten eerste Th. 2, 16 *warjandans uns du thiudom rodjan ei ganisaina, akei du usfulljan seinos frawaurhtins* κωλυόντων ἡμᾶς τοῖς ἔθνεσιν λαλῆσαι ἵνα σωθῶσιν, εἰς τὸ ἀναπληρῶσαι αὐτῶν τὰς ἁμαρτίας.

Maar *warjandans* is toch een stellige uitspraak van een zeker ook positief doel? [2])

Daarnaast G. 4, 2: *ni und waiht iusiza ist skalka frauja allaize wisands, akei uf raginjam ist* οὐδὲν διαφέρει δούλου κύριος πάντων ὤν, ἀλλὰ ὑπὸ ἐπιτρόπους ἐστίν.

De voorzin is zonder twijfel positief.

Want *ni und waiht* is als één verbinding op te vatten, hetgeen ook Kapteijn, blz. 293, voor de Brieven heeft vastgesteld.

K. 14, 20 staat *akei* voor gr. δὲ.

Streitberg, Got. Bibel ter plaatse, wijst de gissing van Schaaffs terug, dat men *ak ei* zou kunnen lezen; dat vermenging van δὲ en ἵνα had plaats gehad. Hij zegt: „auch wäre *ak* nicht passender als *akei*".

We kunnen nog scherper zeggen; *ak ei* zou misplaatst zijn, want de voorzin is positief.

Omgekeerd zou *ak* een enkele maal (volgens 't gloss. v. d. Got. Bibel 4 maal) staan zonder voorgaande negatie. Bij nader bezien blijkt dit overal onjuist.

---

[1]) Alle plaatsen bij Schaaffs, Syndetische und asyndetische parataxe im gotischen, diss. Göttingen 1904, blz. 60.

[2]) vgl. Schaaffs, blz. 60—61, zijn juiste opmerking op blz. 60, maar de ietwat vreemde veronderstelling in noot 129.

Ook Mourek meent: *akei* staat voor *ak*.

Kapteijn blz. 338—339.

Zoo J. 15, 25: *ith tho waurstwa ni gatawidedjau in im thoei anthar ainshun ni gatawida, frawaurht ni habaidedeina; ith nu jah gasehvun mik jah fijaidedun jah mik jah attan meinana ak ei usfullnodedi waurd.*

De zin met *ak* is niet een tegenstelling tot de onmiddellijk voorgaande tusschenzin, wat Streitberg ook elders vaak meent, maar tot de hoofdzin, die negatief is.

De zinsnede „wenn es (*ak*) in einer hypothet. Periode steht'' is zeer merkwaardig. Vooreerst staat het niet in een hypothetische periode; ten tweede zou *ak* dan onder de hypotaxis behandeld moeten zijn. En zelfs al ware het zoo, dan nog zou deze zin verre van een verklaring zijn. Evenwel blijkt dat de schrijver naar een verklaring zocht, er eigenlijk geen vond, en nu naar iets uiterlijks omzag, dat toevallig met dit verschijnsel samenging. Ook dit laatste is hem niet gelukt.

Wat is dan wèl de oorzaak van deze regelmatige afwisseling?

Herhaaldelijk zag men zich gedrongen voor *ei* een demonstratieve beteekenis aan te nemen.

Klinghardt, blz. 146, Tit. 1, 5: *in thizozei waihtais bilaith thus in Kretai (in thize) ei* τούτου χάριν ἀπέλειπόν σε ἐν Κρήτῃ, ἵνα en andere plaatsen. Schrijver is van meening dat in de ontwikkelingsgang van *ei* deze demonstratieve functie een jongere is; de oudste was die van expletieve partikel, om het hiaat tusschen 2 zinnen te vullen. Zie ook Klinghardt's etymologie, blz. 18, noot [1]).

Schaaffs, blz. 78 zegt dat hier geen merkbaar onderscheid bestaat tusschen de grieksche tekst en de gotische weergave, slechts een formeel.

Streitberg noemt de plaats het „Hauptbeweisstück'' voor het vermoeden dat *saei* op eenige plaatsen *nog* in demonstr.

beteekenis bewaard is; E.B. § 347 Anm. 1. Dit *nog* hangt weer samen met de door S. aangenomen etymologie, zie beneden, laatste alinea.

Kapteijn, blz. 297, heeft voor de Brieven alle plaatsen, en zegt: „Vielleicht sind diese relative Nachahmungen des lateinischen Sprachgebrauches, die nicht vom Übersetzer herrühren".

Lenk, § 7, „demonstrative bedeutung derselben (van *ei* nl.) liegt möglicherweise in *thatainei*, (4 ×), gegenüber *thatain* 1 d. 38 vor."

Delbrück, blz. 208: „*ei* findet sich nach zeitbegriffen und *haidus*, wobei es übrigens noch kaum als wirkliche conjunction anzusehen ist."

Bedenken we nu dat Brugmann, Demonstrativpronomina § 48, m.i. zeer terecht, voor *ei* een oude beteekenis „in dém Fall, bei dém Umstand, da, so," een deiktische dus, aanneemt, het voegt bij gr. εἰ (waarbij εἶ—τα) en αἰ, aksl. *i*; en letten we op J. 16, 17: *hva ist thata, thatei qithith unsis, leitil ei ni saihvith mik jah aftra leitil jah gasaihvith mik* μικρὸν καὶ οὐ θεωρεῖτέ με καὶ πάλιν μικρὸν καὶ ὄψεσθέ με (J. 16, 16 wordt *beide* malen καὶ door *jah* vertaald), en op M. 27, 49 en Mc. 15, 36, waar staat: *let ei saihvam, qimaiu Helias* ἄφες, ἴδωμεν, εἰ ἔρχεται Ἠλίας, [1]) dan is het zeer waarschijnlijk dat *ei* in 't gotisch nog demonstratief gevoeld kon worden, en wel als locatief, niet als accusatief, zooals Klinghardt aannam. [2])

---

[1]) verg. Schaaffs blz. 83: „allerdings wird nicht in allen fällen das hypotaktische verhältnis schon mit voller consequenz empfunden". Klinghardt blz 153 wijst erop dat *saihvam* in M. 27, 49 imperatief is; *ei* is „proklitische particula otiosa". Streitberg E.B. § 344 Anm., die vertaalt: „lasz, *da* wollen wir sehn".

[2]) We zagen dat *thatei* in z'n bestanddeelen gevoeld werd, *ei* komt als pronomen relativum alléén niet voor, wel als zin-inleidende partikel, met nog deiktische kracht. Dit a.h.w. vanzelf-sprekende verschil zal de reden

We keeren terug tot *ak*, *akei*.

ni hugei hauhaba, ak ogs μὴ ὑψηλοφρόνει, ἀλλὰ φοβοῦ R. 11, 20 *all binah, akei ni all daug* πάντα ἔξεστιν, ἀλλ'οὐ πάντα συμφέρει K. 10, 23. De eerste zin is een voorbeeld van de zgn. „ascending construction", die Lenk als een karakteristicum voor de syntaxis der Skeireins vaststelde (blz. 277). Het hoofdmoment ligt in het tweede gedeelte; het eerste, negatief, effent de weg tot de volgende uitspraak. In de tweede zin is het omgekeerd. Eerst een positieve, stellige uitspraak, dan, uit psychologisch oogpunt gezien, een restrictie daarop, een psychologische subordinatie. Als index hiervan fungeert *ei*, dat demonstratief en relatief tevens, *terugwijst op een feit*, en er iets af doet, wanneer het verbonden is met het tegenstellend *ak*.

Grammatische hypotaxis hoeft men echter niet aan te nemen. Toch zijn we hier op het grensgebied tusschen para- en hypotaxis. *akei* zou men kunnen weergeven door 't nieuweng. *but that*, hetwelk psychologisch gelijkwaardig, syntactisch evenwel veel verder ontwikkeld is.

Akei leidt in de Skeireins bv. een hoofdzin in, III a 41, VII c d 50 (Lenk § 10.)

We zien hieruit hoe sterk *ei* op zich zelf nog leefde. *Akei* zal wel ontstaan zijn uit *ak*, dat tusschen twee tegengestelde zinnen stond, en waar *ei*, dat *de psychologisch mindere zin* inleidde, mee samengroeide.

Ons onderzoek samenvattend zien we dus, dat *ei* het eigenlijke zinverbindende woord was in 't gotisch, *thatei* werd nog in z'n bestanddeelen gevoeld, evenals andere

---

zijn, waarom Streitberg E.B. § 347 Anm. 2, zich zoo scherp tegen de theorie van Delbrück richt. Voor de gotische toestand lijkt ze mij twijfelachtig, voor 't oergermaansch stellig juist.

casus van 't pron. dem., hoewel die ook door sandhi met *ei* samenvielen, en als zelfstandige compositie's geschreven werden.

De parallel met het westgermaansche **that* gaat niet op.

Een „verstard" *thatei*, dat het gebruik van dit *that* ook maar eenigszins zou dekken, bestaat niet.

Dit laatste behoeft ons geenszins te verwonderen, als we op beider oorsprong letten.

't westgermaansch **that*, *acc.* s. n. van 't pron. dem., zal oorspronkelijk tot de hoofdzin hebben behoord (zie ook beneden, blz. 45 vlgg., de verklaring over het ontstaan der westgermaansche constructie). Een paratactisch aansluitende nazin volgde. Langzamerhand, maar reeds in alle westgerm. dialecten is dit proces voltooid, werd **that* karakteristiek als zinverbinding; het werd algemeen, duidde *alle* hypotactische betrekkingen aan.

't Gotische *ei*, *loc.* s. van 't pron. dem., zal steeds tot de nazin hebben behoord, die inleidend en terugwijzend op de voorzin, of een gedeelte ervan.

Natuurlijk zou *ei* de weg van **that* hebben kunnen gaan, maar in 't ons bekende gotisch is dit niet het geval.

Evenmin met *thatei*.

Hoewel Delbrück, Zu den germanischen Relativsätzen, Abh. d. kön. sächs. ges. d. wissensch. Phil.-hist. kl. 27 blz. 675 vlgg. op grond van 't ags. *the* (*od—the*) geneigd is ook voor 't gotisch een scheiding aan te nemen van *thaim* en *ei*, houdt hij toch vast aan een oergermaansch relativum **saî*. Eerst in 't westgermaansch, niet in 't oergerm., zou *sa* relativum zijn geworden. „**Saî* wurde von einem Geschlecht redender Menschen zum andern in ununterbrochener Folge weiter getragen und kam so auch in

das Westgermanische, wo es noch im ahd. *deri* körperlich vorhanden ist." (blz. 24).

Ik meen hier erop te moeten wijzen dat, aangezien Delbrück's eenig bewijs voor een westgermaansch wegvallen van î na de relativa, de ohd. glosse *deri qui,* bovendien nog zeer waarschijnlijk slechts een verkeerde lezing is van het hs., er geen enkele reden bestaat een zoodanig wegvallen aan te nemen; dat men dus het oost- en westgermaansch in dezen scherp moet scheiden, en beide dialecten een eigen ontwikkeling der voegwoorden moet toeschrijven, waarvan dan de oorsprong al wel *in* 't oergermaansch zal te zoeken zijn.

OUDSAKSISCH

Om de uitbreiding van 't gebruik van *that* in 't oudsaksisch te meten, behoeft men slechts na te gaan in hoeveel §§ uit de Heliand-syntaxis van Behaghel het voorkomt. Het blijkt terstond dat de *that*-zinnen een geheel zelfstandig karakter vertoonen, dat hun gebruik in vergelijking bij 't gotisch sterk is uitgebreid.

Voor ons onderzoek is het van belang de varianten tusschen de hss. na te gaan, wat het voegwoord *that* betreft.

vs. 148 een *that*-zin, in genitief-verhouding afhankelijk van *gigirnan*. M wijst door *thes* in de hoofdzin reeds op 't volgende. In C ontbreekt *thes*.

Er is geen reden om met Sievers *thes* ook in C op te nemen.

Beide constructies zijn gewoon.

Voor de eerste cf. vss. 894, 939, 1420, 1791, 1853 enz.

Voor de tweede: 1575, 2022, 2030, 2068.

Zie ook Hel.-synt. § 496 b.

vs. 298 objectzin met *that*. C wijst door pron. dem. *that* in de hoofdzin op de bijzin. Misschien te verklaren door de overgang van 't hs. naar 12 b.

Beide constructies zijn gewoon. Numeriek overweegt de eenvoudige objectzin. Hel.-synt. § 496.

vs. 299 M: he afsôf that siu habda barn undar iru: ni uuânda thes mid uuihti *that* iru that uuîf habdi

giuuardod sô uuarlîco: ni uuisse uualdandes thô noh blîdi gibodskepi.

C heeft neua *that.*

Behaghel, Gm. 27, 416 zegt ter verklaring van het volgens hem onjuiste *neua*: „wo der Schreiber von C auf *ni uuanda* abgeirrt war.”

Hel-synt. § § 511 en 546. In de eerste staat: „Der Hauptsatz enthält eine Aussage über eine ganze Kategorie von Individuen, der Nebensatz stellt fest, dass ein einzelnes Glied dieser Kategorie von der Aussage des Hauptsatzes nicht betroffen wird.”

In de tweede wordt behandeld de vermenging van een zin met een hypotactische groep. Het aantal dezer vermengingen is bedenkelijk groot. M. i. doet de schrijver de taalpsychologie van de Heliand-dichter onrecht, door haar van modern standpunt uit te naderen, en door een logische explicatie en ontleding op haar toe te passen. De oudsaksische conjunctie had een andere kleur, en een wijdere strekking dan Behaghel meent. Deze wijdere strekking van voegwoorden uit oudere taal zullen we beneden, bij de rubriek der mnl. voegwoorden, kunnen opmerken naar aanleiding van *bûtan that.* Bewaart men *that*, dan zie ik geen bevredigende verklaring.

Met de lezing *neua that* zou men m. i. aldus kunnen vertalen: Hij bemerkte dat zij zwanger was; hij was daar geenszins op verdacht, „*wanneer* de vrouw zich *niet* zoo zorgvuldig in acht had genomen [had hij het kunnen denken]”, of: „*maar* de vrouw had zich zoo zorgvuldig in acht genomen”; [bovendien] wist hij toen nog niet de blijde boodschap. Deze vertaling geeft dunkt mij de syntac-

tische verhouding der zinnen vrij zuiver weer, al zal men natuurlijk nooit *neua that* op zich zelf steeds door *maar* zonder meer kunnen weergeven.

vs. 717 M *that.* C *tha,* klaarblijkelijk schrijffout.

vs. 849 Hetzelfde geval als vs. 148. Weer mist C 't pron. dem. in de genitief *is.*

vs. 945 M *than* = *dum.* C *that.* Hier zou een genitiefzin zonder voorafgaand pron. dem. staan, afhankelijk van *uuesan hrômag.* Behaghel geeft meer bepaald *than* de voorkeur.

vs. 1306 M en C: quad *that* ôc sâlige uuârin.

V mist *that.* Dus de conjunctief alleen aanduider der oratio obliqua. Vergelijk evenwel de vss. 1300, 1304, 1316 en 1320, waar dezelfde wending voorkomt, ook in V steeds met *that.*

vs. 1419 M *than.* C *that.* Sievers verwijst met een * naar M. Behaghel heeft *than.*

vs. 1534 M: Than uuillio ic iu lêrian nu that gi sô ni uurecan uurêda dâdi, ac *that* gi thurh ôdmôdi al gethologian. C mist het tweede *that.* Sievers neemt het in C op, evenwel onnoodig. Zie Hel.-synt. §§ 399 en 440, en vooral I. F. 14, 449—451: „die Loslösung (nl. des Nebensatzes vom Hauptsatze) findet besonders dann statt, wenn die Fortführung durch eine Konjunktion des Gegensatzes erfolgt. So im Heliand fast regelmäszig bei der Verbindung mit *ac.*" In alle daar genoemde vbb. is de voorzin negatief.

vs. 1820 M: (de man) the im be uuatares stade an sande uuili selihûs uuirkean, *thar* it uuestrani uuind endi uuâgo strôm, sêes ûdeon teslâad.

C heeft *that.* Sievers verwijst met een * naar

M. Behaghel neemt *thar* op. *that* geeft evenwel een zeer goede zin, nl. „zoodat"; zie ook de vss. 56, 68, 152, 330 enz.

vs. 1934 M: Ef sie than thes uuirdige sint *than* sie iuuua gòdun uuerc gerno gelêstien mid hluttru hugi, than gi an themu hûse mid im uuonod.

C heeft *that*. Sievers verwijst bij M met een * naar C. Behaghel neemt *that* op. M. i. wijst *thes* in vs. 1933 op de consecutieve zin *than gi – wonod*: „als ze dat waard zijn... woont gij dan in hun huis." Een *that*-zin in genitief-verhouding bij *uuirdige* geeft op deze plaats geen zin. Evenmin kan men *that* opvatten in de bet. „indien", dat in de Heliand ongewoon is.

Men zal dus aan *than* = „als, wanneer" de voorkeur moeten geven.

vs. 1954 M: Than seggeo ic iu te uuârun, sô huuan sô thius uuerold endiad
endi the mâreo dag obar man farid,
that than Sodomaburg, thiu hîr thurh sundeon
uuard an afgrundi eldes craftu
fiuru bifallen, *that* thiu than habad fridu mêran.
C heeft *than*. Sievers en Behaghel nemen beiden *that* in de tekst op. Dit verdient zonder twijfel de voorkeur.

vs. 250 elcor bifelliad sia ina ferne te bodme, an thena hêtan hel, *thar* he hebencuninge ni uuirdid furdur te frumu.

Sievers: M en C beide *thar*. Behaghel: C *that*; geeft *thar* de voorkeur. *that* zou, als consecutief, zeer goed verklaard kunnen worden.

vs. 2875 vlgg. M: quâdun that gio ni uurdi an thit

lioht cuman uuisaro uuârsago, eftha *that* he giuuald mid gode an thesaru middilgard mêron habdi.
C mist het tweede *that*. Sievers neemt het in C op, ook Behaghel. Vergelijk hiervoor vss. 1534 M, 2211, 2214 enz.

Maar ook een voortzetting door de conjunctief, zonder voegwoord, komt voor, bv. vs. 3269: (de leer die gebiedt) *that thu man ni slah, ni thu mênes ni sueri.*

De lezing *eftha he* komt m. i. meer overeen met de stijl van het gedicht dan *eftha that he.*

Er is geen afdoende reden *that* in C op te nemen.

vs. 3040 M en C huat quedat these Iudeo liudi, mâri meginthioda, huat ik manno sî?

Hier is dus geen hs.-variant. Maar Behaghel emendeert: *huat...that.* En zoo bespreekt hij de plaats Hel.-synt. § 447 onder „Verschränkung," waar dus in dit geval het vragend vnw. uit de bijzin in de hoofdzin is opgenomen.

Delbrück P. B. B. 29, 254 vertaalt: „was sagen die Juden, was ich für ein man sei.".
De emendatie van Behaghel is onjuist. Hij is van modern spraakgebruik uitgegaan. Van dit soort constructie is in de Heliand geen ander voorbeeld aan te wijzen dan:

vs. 3052 M: hue quedad gi *that* ik sî.[1])
C *huat.* Sievers verwijst met een * naar M. Behaghel heeft *that.* Maar ook hier is emendatie onnoodig. Bovendien is *hue–huat* een ander geval dan *huat–huat.*

vs. 3259 M *an thiu the* met de conjunctief.

---

[1]) Andere proleptische constructie bv. steeds in de wending *sô, thar, thô gifragn ik that* en vs. 1537-1538: *sô he uuillie that im firio barn gôdes angegin dôen*: „gelijk hij wil dat hem de menschen doen."

C *that*. *that* in de bet. „opdat" is gewoon, verg. vss. 1224, 1232 enz.

vs. 3441 C objectzin na *quat*, zonder *that*, met de conjunctief. Behaghel neemt *that* op, onnoodig.

vs. 3457 C *ant* als voegwoord.
Behaghel emendeert, in navolging van Sievers: *antthat*. Al zou deze plaats met het enkele *ant* alleen staan (verg. Hel.-synt. § 511), emendatie is m.i. overbodig.

vs. 4084 C *thar*. M *that*-zin, bij *thes nis giuuand ênig*. Sievers verwijst bij C met een * naar M. Behaghel neemt *that* op, terecht. *thar* zal een fout van C zijn aan 't begin van het vers, als bv. ook vs. 4088.

vs. 4088 M subjectzin met *that*. C *huat*.
Sievers verwijst naar M. Behaghel neemt *that* op, terecht.

vs. 4461 M Thes nis geuuand ênig, *that* thar uuirdid mannes sunu te theru meginthiodu craftag farkôpot endi an crûce aslagan.
C mist *that*. Sievers neemt het in C op. M.i. onnoodig. Hel.-synt. § § 496 en 513. Hier is hetzelfde geval in C als bv. vs. 968: *uuard im is hugi blîdi, thes im the uuilleo gistôd*. Alleen zal men in aanmerking moeten nemen dat de variant het versbegin van C betreft. [1])

vs. 4479 C *thar*. M *that*. Klaarblijkelijk schrijffout (Sievers).

vs. 5016 M *that*-zin, in genitief-verhouding bij *tharf mi thanc uuesan*, pron. dem. *thes* in de voorzin. C heeft voor *that*: *thes*. Behaghel geeft *that* de voorkeur. Maar cf. Hel.-synt. § 513. Tweemaal *thes* is gewoon.

[1]) De afschrijver van C maakte klaarblijkelijk meer zulke fouten, bv. boven vs. 1820. C schreef misschien *that*, doordat het woord met *t* begon, en er onmiddellijk weer een *t* volgde (in *it*); eveneens vs. 1419.

vs. 5660 C *thar*, klaarblijkelijk schrijffout voor *that* (Sievers, Behaghel).

vs. 5691 C *ni lengerun huîla, than im that lîf scridi.* Deze plaats vermeld ik, omdat Rückert heeft willen emendeeren: *than that*, uitgaand van modern spraakgebruik. Maar zie vss. 1490, 1640, 1714, 1868 enz.

vs. 5926 C objectzin in de indicatief, afh. van *ni uuissa*, zonder *that*. Sievers en Behaghel nemen *that* op, wel terecht.

M en C stammen van één origineel. Onder de varianten zijn zes plaatsen waar C *that* mist, nl. vss. 1534, 2875, 3441, 3457, 4461, 5926; op de twee eerste plaatsen is een tweede *that* niet herhaald. Ook in V, vs. 1306, komt deze weglating éénmaal voor. Dit bewijst dat de afschrijvers der beide jongere hss. de zinnen, al hadden ze geen voegwoord, toch wel degelijk als afhankelijk voelden. Maar ze konden, dat zei hun eigen taalgevoel, het voegwoord missen.

Een sterk sprekend voorbeeld is vs. 1534. Het oudere M heeft hier *ac that* in de tweede objectzin, hoewel anders bijna steeds *ac*. Wanneer nu het jongere C, dat immers de afhankelijkheid ook zónder voegwoorden kan uitdrukken, juist hier het verschijnsel van het oudere hs., nl. *ac* zonder *that*, vertoont, en M ten overvloede *that* heeft, dan bewijst dit dat ook steeds in die gevallen, waar M *that* mist na *ac*, toch geen nieuwe hoofdzin begint. Dit wordt ahw. door deze plaats duidelijk gedemonstreerd.

Evengoed als in jongere dialecten, bv. het engelsch, in een zin „*he said he would go*" de objectzin psychologisch als afhankelijk wordt gevoeld, zonder dat een voegwoord die afhankelijkheid aanduidt, zijn er reeds sporen van een dergelijke ontwikkeling waar te nemen in de hss. C en V.

Ook moet men rekening houden met de omstandigheid dat de Heliand naar andere levens van Jezus is bewerkt; dus met de mogelijkheid dat de schriftelijke traditie van een afhankelijke zin mèt *that* bewaard zal zijn, en dat die slechts betrekkelijk zelden door de latere afschrijvers zal zijn doorbroken. Hierdoor zullen dan de sporen van bovengenoemde ontwikkeling in aantal zeer verminderd zijn.

Deze beschouwingen leiden ons er toe de zinsbouw van het oud-saksich anders te bezien dan Behaghel doet. Deze legde in zijn artikel „Die Herstellung der syntaktischen Ruhelage im Deutschen", I. F. 14, 438 vlgg., voor de oudere tijd de Heliand ten grondslag. Het psychologisch verschijnsel dat de zinsbouw „tot rust komt" is even oud als de menschelijke taal. Zonder twijfel zal men dit feit dan ook in ieder taalmonument van niet al te kleine omvang kunnen vaststellen. Het is slechts de vraag wat men alles hieronder mag samenbrengen, hoe men het gebied van de syntactische rust zal bepalen.

Nemen we als voorbeeld vs. 345: *hiet man that alla thea elilendiun man iro ôdil sôhtin* (*helidos iro handmahal angegin iro hêrron bodon*), *quâmi te them cnôsla gihue.* Behaghel zegt dat beide zinnen nevenschikkend zijn verbonden. Toch ziet hij hier een geval van losmaking van de zinsbouw, omdat het pronomen personale zonder bizondere reden nà het ww. staat.

De eischen, die de verskunst aan de Heliand-dichter stelde, zijn ons niet genoegzaam bekend. Maar zeer waarschijnlijk is het dat in dit en andere gevallen de epische stijl een eenigszins afwijkende zinsbouw bevorderde. Terecht merkt Behaghel op dat Ries verkeerd deed met de zin van *quâmi* af op te vatten als zelfstandige zin. Hier ligt,

geloof ik, de volgende syntactische schikking ten grondslag: that alla... *iro ôdil sôhtin, quâmi te them cnôsla*, gihue thanan he cunneas was; dus twee parallel-zinnen, met chiastische woordschikking, zooals gewoonlijk, bv. vs. 328: „Ne lât thu thi thînan hugi twîflien, merrean thîna môdgithâht.”

De weglating van 't voegwoord *that* èn de woordorde geven iets kernachtigs aan 't bevel. Maar dit stijlmiddel kan geen afbreuk doen aan onze psychologische taalbeschouwing, die niet aarzelt beide zinnen als volkomen gelijkwaardig te beschouwen. Tevens is dit een voorbeeld hoe 't voegwoord *that* bij een tweede objectzin kan worden weggelaten, zooals we reeds boven vs. 2876 C gezien hebben.

Ook vs. 3269 (zie boven sub vs. 2875) wordt de nazin voortgezet door de conjunctief alleen. De eischen van het stafrijm maakten een dergelijke zgn. „losmaking” hier onmogelijk.

Op grond van de in de Heliand waargenomen feiten moge hier een en ander gezegd worden over het ontstaan van de hypotaxis, zooals die zich in 't germaansch heeft ontwikkeld met behulp van de conjunctief en het voegwoord *that*.

We hebben boven, blz. 34, bij 't gotisch, er reeds op gewezen dat men de syntactische ontwikkeling van *that* en *thatei* scheiden moet, zoogoed als hun grammatische vormen verschillen. Een parallel loopende verdere ontwikkeling zou natuurlijk zeer goed mogelijk zijn geweest, alleen missen we latere overblijfsels van 't gotisch. Op een dergelijk proces in nog meer verschillende talen wijst Blümel § 432: „Unser deutsches Relativpronomen *der*

ist aus dem Demonstrativpronomen *der* entstanden, auf ähnliche Weise hat sich.. das Relativpronomen im Arabischen entwickelt. Das Ungarische hat einordnende Konjunktionen entwickelt, also wie nhd. *dasz* usw., wahrscheinlich unabhängig vom Deutschen."

Zoo in § 904: „Die Germanen haben die Funktion der einordnenden Konjunktionen wie *dasz* usw. entwickelt. Die Römer hatten sie auch; aber die Entstehung der germanischen Konjunktionen erfolgte ganz selbständig."

Het oost- en west-germaansch zijn natuurlijk nader verwant dan Germaansch en Latijn. Dat het gotisch de hypotaxis is beginnen te ontwikkelen door middel van een pron. dem. *ei*, waaraan later opnieuw een pron. dem. *that* werd gevoegd, pleit m. i. ervoor ook voor 't westgermaansch aan te nemen dat het woord *that*, dat we overal als voegwoord vinden, bij zijn ontstaan demonstratief, niet relatief is geweest.

Reeds Wilhelm von Humboldt beschouwde het voegwoord *dass* als ontstaan uit het neutrum van het demonstratief pronomen. Hij stelde de beide zinnen *ich sehe, dass du fertig bist* en *ich sehe das: du fertig bist* als gelijkwaardig naast elkaar. Alleen zou het juiste grammatische gevoel in later tijd de afhankelijkheid van de volgende zin symbolisch door de omzetting van 't ww. hebben aangeduid (Ges. W. VI, blz. 1). In een oudere taalperiode behield dus de afhankelijke zin z'n oorspronkelijke onafhankelijke woordorde.

Hierop wijst ook Blümel § 902—903. Eerst was het: *Ich glaube das: Er lügt*, dan: *Ich glaube, dasz er lügt.*

Hoe staat het echter, als men zegt: *Ich glaube, dasz er nicht lügt?* Wij zeggen toch niet *Er nicht lügt!*

Maar in die tijd, toen de *dasz*-zinnen ontstonden, kon men dit wel zeggen. Deze tijd ligt vóór 't Hildebrandslied, maar hier staat nog in een hoofdzin: *Forn her ôstar giweit* = *Früher er nach Osten ging.* Hoewel ook: *Hê raet ôstar hina* = *Er ritt nach Osten hin.* Vandaar ook in de bijzin: *dô sie tô dero hiltiu ritun* = *da sie zu dem Kampfe ritten* en: *dat du habês hême hêrron gôten* = *dasz du hast zu Hause einen guten Herrn.*

Dit wijst er op dat wij niet elke bijzin met een andere woordorde als die van de tegenwoordige hoofdzinnen, geïnverteerd mogen noemen. In onze moderne taal is de zgn. inversie regel voor de bijzin. In een vroegere periode zal de woordorde van de bijzin ten deele zijn overgeleverd als die van een nog oudere hoofdzin, ten deele zal ze werkelijk gëinverteerd zijn. Maar ook treffen we veelvuldig bijzinnen aan, die, van modern standpunt gezien, hoofdzin-woordorde vertoonen. De woordorde zal op zich zelf dus, bij 't ontstaan van *that* als voegwoord, niet hebben meegewerkt. Zij wijst er op dat de afhankelijke zin appositioneel bij 't demostratief pronomen zal hebben gestaan, in de vorm van een onafhankelijke zin. Het pronomen stond dus, wat de vorm betreft, in accusatief of nominatief, was object of subject van de hoofdzin.

Het voorbeeld bij Erdmann, Grundzüge I § 127: *gizalta in sâr thaz, thiu sâlida untar in was* O. II, 2, 8, vertoont ook weer de bijzin met hoofdzin-woordorde, maar dan van een oudere taalperiode. Erdmann telt de plaats tot de gevallen van 't ohd., waar *daz* nog duidelijk bij de hoofdzin behoort en de bijzin zonder voegwoord volgt. Otfrid-syntax § 102 heeft hij ook de mogelijkheid open gelaten dat de bijzin onverbonden aan de hoofdzin trad; hoewel uit zijn over-

zicht een andere opvatting spreekt. Hij zegt nl. ook: „Ich möchte aber wenigstens für alle diejenigen Nebensätze, welche die Wortstellung der Relativsätze zeigen, als ursprüngliches Mittelglied der Verbindung die Gemeinsamkeit eines Bestandteiles mit dem Hauptsatze.. annehmen."

Wundt gaf dezelfde psychologische verklaring van 't ontstaan van de subordineerende voegwoorden als Wilhelm von Humboldt. Hij zegt: „Anderseits ist in unserer Folgepartikel *dass* das Demonstrativum und Relativum *das* durch bloszen Ort-und Bedeutungswechsel zur Conjunction geworden: denn nur die Schrift, nicht die Aussprache scheidet in der Regel beide Wörter von einander. Gerade solche Fälle, in denen, wie hier, das Wort selbst bei dem Uebergang im wesentlichen unverändert blieb, machen den Vorgang besonders deutlich, „Ich weisz das, er kommt" ist der Form nach eine reine Parataxe. „Ich weisz, dass er kommt" ist mit dem Uebergang des Pronomens in die Conjunction und der veränderten Vertheilung und Länge der Satzpause vollständig zur Hypotaxe geworden." (I, 2, blz. 299).

Paul, § 352 zegt: „andere den nebensatz einleitende conjunctionen sind so entstanden, dass eine bestimmung, die ursprünglich dem hauptsatze angehörte und auf den inhalt eines zunächst nur logisch abhängigen satzes hinwies, vom sprachgefühl allmählich in den letzteren hinübergezogen ist. Hierher gehört vor allem die häufigste aller conjunctionen *daz*."

Wij sluiten ons bij deze opvatting aan.

Verschillende uitspraken van geleerden over de primitieve stadia der taal sterken ons hierin. Zoo heeft Jespersen gezegd dat in de oudste taal de klanken moeilijker waren uit te spreken, en de woorden zeer veel langer waren dan in jongere perioden, zóó zelfs dat een steeds opgaand

onderscheid tusschen woord en zin niet gevoeld werd. Een zin was a.h.w. één groot woordlichaam, dat concrete en bizondere voorstellingen uitdrukte. Delbrück uitte zich: „im Anfang war nicht das Wort, sondern der *Satz*" (Grundfr. blz. 118). Ik geloof dat zulke verschijnselen en werkingen der taal onveranderlijk zijn, en dus in moderne perioden evengoed hun kracht behouden als in de alleroudste. Paul Prinz. § 100 wijst er op dat bij een werkelijk historische en psychologische taalbeschouwing de scheiding van enkelvoudige en samengestelde zinnen in 't geheel niet kan worden in stand gehouden. En dat de zoogenaamde hypotaxis zich volstrekt niet eerst in latere taalperioden heeft behoeven te ontwikkelen. Maar omgekeerd zal men natuurlijk in 't oog dienen te houden dat, waar de psychologie der menschen die de taal voortbrengen, niet verandert, de verschijnselen die men in moderne taal kan waarnemen, in oude tijden volgens hetzelfde grondprincipe, hoewel met primitiever middelen, hebben plaats gehad.

Het ontstaan der *dat*-zinnen ligt betrekkelijk niet ver achter ons. Een heele zin, een groep van woorden, die op zich zelf aan een voorstelling beantwoordde, werd als één geheel in een nog grooter complex opgenomen. Het woord *dat* zal daarbij volstrekt niet noodzakelijk zijn geweest. De zgn. jongere paratactische aansluiting kan en zal zeer waarschijnlijk in veel gevallen even oud zijn als de verbinding mèt *dat*, zal dus het overblijfsel zijn uit de tijd toen de samengestelde zinnen ontstonden.

Toch is het noodig hier enkele andere meeningen te bespreken.

We hebben gezien dat Erdmann gevallen aanwees waar ohd. *thaz* nog tot de hoofdzin behoort. In het ohd.

vinden we reeds een uitgebreid gebruik van *thaz* als voegwoord. Bij het vb. O. IV, 29, 19 *thaz sie thes gizâmi, thaz sia einlîchêr nâmi* zegt E. dat *thaz* duidelijk relatief is, en als lat. *quod*, romaansch *que* de heele inhoud van de bijzin in betrekking stelt tot het pronomen *thes* van de hoofdzin. Het gebruik van *thaz*, *quod* en *que* vertoont zeer veel overeenkomst, maar voor de oorsprong van het eerste zullen we toch de beide laatste niet als maatstaf mogen gebruiken. Vooral niet in een zoo oud dialect als 't ohd. Dat vele onderzoekers zonder meer *quod* aanhaalden als verklarende parallel, is wel gebeurd onder invloed van de latijnsche schoolgrammatica. Bij Erdmann t. a. p. staat evenwel de juiste opmerking: „Für *dass* als Conjunction ist aber kein relatives *was* eingetreten". Verg. boven blz. 19. Klinghardt's methode, om 't gotisch *ei* en *thatei* zoo veel mogelijk op zich zelf, of hoogstens met germaansche analoga te verklaren, verdient hierboven zeker de voorkeur.

Een zeer ver verbreide opvatting van de *that*-zinnen is ook die, welke bijv. Einenkel. Hist. Syntax § 43, voorstaat, en ook elders in genoemd werk doet uitkomen.

Bij de samengestelde voegwoorden zou eerst samentrekking van *that that* tot *that* zijn ingetreden, en eerst dan 't wegvallen van dit laatste *that*. Hierbij merkt E. op dat de met praeposities samengestelde voegw. langer dit *that* voor *that that* bewaren dan de met adverbia gevormde.

Het is duidelijk dat bij de door mij boven uiteengezette opvatting over 't ontstaan van *that* als voegwoord, geen ellips van *that* in dit en andere gevallen hoeft worden aangenomen. Het dubbele *that that* is zonder twijfel

jonger dan het enkele. We kunnen het op één lijn stellen met het gotische *that-ei*. Telkens is een pron. dem. in de hoofdzin toegevoegd, om meer nadruk te leggen op de bijzin. Wel is het natuurlijk mogelijk dat dit gebruik van een demonstratief regel werd. Ziet men het daarnà niet meer, dan is dit een jonger historisch verschijnsel, heeft niet met de oorsprong der constructie te maken. Men mag dus ook, in zoo'n geval, van een verdwijnen spreken. Einenkel doet dit steeds in 't vervolg van § 43, en wel zou dit verdwijnen onder invloed van 't oudfransch zijn gebeurd.

Dit is ook door andere onderzoekers als zeer waarschijnlijk aangetoond.

Maar te weinig wordt zonder twijfel gerekend met de mogelijkheid dat een germaansche constructie zonder *that* even oorspronkelijk kan zijn als die met *that*. Een *that*-looze zin kan steeds in de me. taal, als in alle andere germaansche talen, het overblijfsel uit een oudere periode zijn.

Reeds boven, blz. 34, kwam de opvatting van Delbrück, die hij in de verhandeling „Zu den germanischen Relativsätzen" heeft uitgewerkt, ter sprake. Delbrück richt zich o.m. tegen Neckel, die heeft aangenomen dat in hoofd- en bijzin eerst hetzelfde pronomen stond, dat dan de zinnen verbond, en waarvan het tweede dan relatief werd. Hij haalde als parallel aan: *hebbeat that te têgne that ik iu gitellian mag* Hel. 405 (houdt dit tot een teeken, hetgeen ik u verkondigen kan). Delbrück evenwel neemt aan dat dit *that-that* is voortgekomen uit: *that-thatî*. Het voegwoord *dat* is volgens hem identiek met het relativum met *î*. Zou men zich hierbij aansluiten, dan moest men ook werkelijk wegval van het voegwoord aannemen. Ik

geloof echter dat we in dit geval met een stijlmiddel te doen hebben.

Wat de optatief als aanwijzer der hypotaxis betreft, zoo hebben we gezien dat hij als zoodanig in 't gotisch niet voorkomt.

Anders is het in 't oudsaksisch. Zie boven Hel. vss. 345, 1306 V, 1534 C, 2876 C, 3269 (sub vs. 2876), 3441 C.

Voor het ohd. ziet Erdmann, Grundzüge I § 171 en elders nog een vrij duidelijk waarneembaar systeem in 't gebruik van de conjunctief in bijzinnen. Hij zegt: „überall aber sehe ich... den Grund des Conjunctivs in der Art, wie der Inhalt des Nebensatzes für sich vom Sprechenden aufgefasst wird, nicht in dem Umstande, dass er zu einem anderen Satze in Beziehung gesetzt wird."

Voor 't mhd. zie Paul § 336 vlgg.: „Die einfachste art, die abhängigheit eines satzes zu bezeichnen, ist die setzung des verbums in den conj. ohne anwendung einer conjunction". Maar: „die wortstellung bleibt dabei die des unabhängigen satzes. Doch findet sich zuweilen auch nachstellung des verb. wie in sätzen, die von einer conj. abhängen."

Voor 't mnl. Stoett § 310: „Zeer gewoon is het gebruik van den conjunctief ter uitdrukking der afhankelijkheid."

We beschikken niet over de gegevens om na te gaan welke vorm der hypotaxis de oudste is, die met een voegwoord, of die met de conjunctief alleen.

Behaghel, in meergenoemd artikel in de I. F, stelt tegenover elkaar: *er sagte, dasz (wie) er krank sei* en *er sagte, er sei krank*, en vervolgt dan: „Die zweite Form steht dem Hauptsatz wesentlich näher als die erste. Dem entspricht es, dasz die abhängige Rede, die mit *dasz*- oder *wie*-Sätzen begonnen hat, sehr gern im weitern Verlauf in

die zweite Form umschlägt, ein allgemein bekannter und von jedem geübter Brauch." Vb.: Nov. Alex. 509: *saget Philippus, dass sim unrehte wolten lonen; si heten zeim anderen gevangen.*

Deze redeneering past geheel in het systeem van de „Herstellung der syntaktischen Ruhelage". Maar we kunnen ook gevallen aanvoeren, waar juist het omgekeerde plaats vindt, waar een conjunctief-zin wordt voortgezet door een *dasz-zin*, bv. *ê danne ich in einem hûse wolte sîn, dâ ein ketzer inne waere, niwan vierzehen naht, und daz selbe hûs wît unde lanc waere, und* daz *er einhalp waere und ich anderhalp* Berth. I. 295. *Unde waeren alle die zeher unde tropfen, die sît anegenge der werlte ie geregenten unde tropften,* daz *daz allez müniche unde brüeder waeren* Berth. I. 137. *Dir ist ouch bezzer, dû schamest dich hie vor ein wênic liuten unde* daz *dir dîn schame nütze unde guot sî* Berth. I. 284. *Ez waenent die einveltigen liute, ez sî alsô gesprochen: diu liute, die nicht kinde gebern mügen,* daz *die gote deste ûzerre sîn* Berth. I. 160. *Daz hoerest dû gerne, sô man seit, im sî sîn guot ûf der strâzen genomen oder ein ander schade oder* daz *im ein bein abe sî* I. 514 *Gâwânen des bedûhte, ez waere der ander Parzivâl und daz er Gahmuretes mâl hete Wo. ez waere daz selbe gewant oder daz si von einer hant geworcht waeren beide* H. bij Paul § 395.

Dan moeten we opmerken dat Behaghel in 't geheel geen chronologische gegevens verstrekt, welke toch alleen zijn uitspraak zouden kunnen staven. Het eenige wat het eerste vb. meer op een bijzin doet lijken dan het tweede is de inversie; maar in een zoo jonge taalperiode bewijst ook deze niets voor de ouderdom der constructie.

Nog verder gaat Blümel, Einführung in die Syntax § 627 vlgg. Hij stelt naast elkaar de zinnen: *Ich sage Ihnen,*

er ist gesund. Er sagte, er sei gesund. Er sagte, dasz er gesund sei. Alleen in 't laatste vb. is een Nebensatz, de *dasz*-zin; en wel omdat die een afwijkende woordorde vertoont. De beide eerste, *er ist gesund* en *er sei gesund*, noemt hij hoofdzinnen. De conjunctief is toch al in veel oudere perioden tot zuivere index der hypotaxis geworden, en een zin *er sei gesund* zou geen inhoud hebben of hoogstens een heel andere dan in 't genoemd verband.

In de jongere, westgermaansche dialecten, hebben in elk geval de conjunctief en het voegwoord *that* als index der hypotaxis gelijke rechten. De toestand van 't gotisch schijnt er op te wijzen dat het gebruik van voegwoorden ouder zal zijn dan dat van de conjunctief.

MIDDELNEDERLANDSCH

Wat de keus der mnl. bronnen betreft diene het volgende: voor dit syntactisch onderzoek behoefde geen onderscheid gemaakt te worden tusschen proza en rijmwerk, zooals mij bleek na het doorwerken van bronnen van beide soort. Ten eerste verschilt het mnl. rijmwerk in zijn eenvoudige bouw zeer weinig van gewoon proza. Bovendien zijn de eventueele verschillen meer van stilistische dan van syntactische aard.

Ook de tijd van vervaardiging bleek voor de mnl. bronnen van geringe beteekenis. Wel zullen hier en daar oude survivals, vooral in enkele oudere gedichten, worden aangewezen, doch telkens met het noodige voorbehoud dat we met epische stijl te doen kunnen hebben.

Slechts in enkele hoofdstukken kon meer bepaald een chronologisch-historische ontwikkeling worden waargenomen, die zich dan ook voortzette in 't jongere nederlandsch.

Overigens zijn, waar dit dienstig wezen kon, parallele verschijnselen uit andere germaansche dialecten vergeleken.

Verscheiden bronnen moesten in hun geheel bewerkt worden; het Mnl. Wbk. kon uit de aard der zaak slechts dienen om verschillende onderdeelen, bv. de rubrieken van voegwoorden, volledig te maken. Door mij bewerkt zijn de volgende bronnen: Lev. o. H., Brand., C. en El., Fl. en Bl., Mor., Ren., Vergi, Rein. I, Theoph., Beatr., Hadew., Ruusb. grootendeels, Limb. Serm. id., Alex., Sp. grootendeels, Nat. Bl. eerste helft, Strof. Ged., Velth.,

M. Loep, Ger. Potter v. d Loo, Stoke, Mnl. Dram. poëzie, Clerc, Brugm., Lev. v. Jez., Mnl. Marialeg., Elckerlijc.

Ook over de vormen, waarin het voegwoord *dat* optreedt enkele opmerkingen. De gewone vorm is *dat*, identiek met de vierde nv. onz. enkelv. van het aanw. of betr. vnw. Opmerkelijk is dat niet, gelijk in 't mhd., het voegwoord *dat* kan samengroeien met erop volgende pronomina; vormen als mhd. *deiz* of *deis* komen niet voor. Slechts kan *dat* het contractieproduct zijn van *dat* + *het*, hetgeen werd tot *dattet*, en dit tot *dat*. In het Limburgsch komt bovendien voor de vorm *dasse* voor *dat se*.

Gezien het groote aantal assimilaties, die men in jongere taal, bv. reeds in de Spaansche Brabander, aantreft, zou men geneigd zijn te veronderstellen dat in 't mnl. de schrijftaaltraditie zóó sterk is geweest, dat zulke assimilaties, mochten ze bestaan hebben, niet in het schrift tot uiting kwamen. Want juist het zoo vaak gebruikte *dat* zal, omdat het onbeklemtoond was, zeer spoedig zich door sandhi bij andere woorden in de zin hebben aangesloten. In de schrijfwijze bij Bredero: *da ick* (902), *da 'k* (649), *da ge* (520) [1], *da 't* (1378), *da wy* (43), *da may* (1628), *da se* (1555) — hoewel in de Spa. Brab. ook voorkomen: *dagge*, *dattet* — en die bij De Bo i. v. *dak*, *dakke*, *dagge*, *datti*, *damme*, *dasse* blijkt a. h. w. de historische voortgang van de sandhi.

I. SUBSTANTIEFZINNEN

Zooals de naam aanduidt, vervullen de substantiefzinnen in de samengestelde zin de rol van een enkel

[1]) De aanteekening van Terwey-De Vooys: „*daget* = *dat het*" is foutief.

substantief in de enkelvoudige zin. Ook uit historisch oogpunt is de naam juist, daar de *dat*-zinnen immers uit een appositioneele zin bij een als substantief gebezigd pronomen zijn ontstaan.

In dit korte overzicht van de eenvoudigste soort substantiefzinnen zijn de nominatief- en accusatief-zinnen, hoewel ze, wat hun ontstaan betreft, één groep vormen, toch in twee aparte rubrieken gerangschikt.

Voor alle vier groepen geldt, wat de modus betreft, het volgende: in 't mnl. kan men geen regel meer aangeven voor 't gebruik van indicatief en conjunctief. De laatste moet geheel beschouwd worden als index der oratio obliqua; beneden, blz. 69 zullen we plaatsen aanwijzen waar in één samengestelde zin indicatief en conjunctief promiscue zijn gebruikt, zonder dat wij daarvoor een reden kunnen opgeven. Wellicht is een dergelijke schijnbaar geheel willekeurige afwisseling toe te schrijven aan melodisch of rhythmisch gevoel, maar te controleeren is dit voorshands niet.

Ook kan naar believen in de hoofdzin al of niet door middel van een demonstratief pronomen in de vereischte naamval naar de *dat*-zin worden heengewezen. Volledigheidshalve geef ik ook hiervan voorbeelden, hoewel het veelal een stijlmiddel, zelfs rijmmiddel zal zijn geweest. Voor voorbeelden uit Rein. I B zie Tijdschr. 30, en verg. ook boven blz. 50—51, hetzelfde verschijnsel in de Heliand.

a. **nominatiefzinnen.**

En es geen lachter dat hi ludet *met ere clocken* Rein. I, 1300. *Nu scinet an die fraye woert.. Dat dese creature* hadde in *menschlike rede* Nat. Bl. 1, 147. — Met de conjunctief: *Sere ontfermde mi dat si niet herde rike en* si Limb. 6, 2657. *Christus spreect ..., als die leet*

waer dat ons misviele Argum. 105. — Pron. dem. in de hoofdzin: *lief*, dit *dunct my wesen schande dat dat goet voor liefde gaet* Fl. v. Duyse, Oude Ned. Lied I, 434. *Eest dat men den doren sinde ute siere stat, dats hem ellinde* Ovl. Ged. 1, 77, 286. — In de wending *doet dat: Dattie minne hetet blint* Doet dat *menich es so kint, Dat hi hem laet verspanen* M. I, 433. — Ook kan de zin parallel staan met een substantief, zoo bv.: *Te waren* mine ghetrouwecheit *entie* vrientscap *entie* minne *entie* vroetscap van minen sinne *die some liede sere beniden ende* dat *ic ooc tallen tiden dien coninc seide dat hem messat, dat maecte mi met hem ghehat* Alex. 8, 678. *Doe wart dien zielen in haerre allenden van Gode* een drincken *gheorlooft ende* datsi *metten watre haer hooft netten mochten metter hant* Brand. 404. — Ook kan *als* expletief zijn toegevoegd: *Dochte hem dat in enen woude* als dat *een wijf hem wilde anebeden* Sp. II[2], 57, 89.

b. **accusatiefzinnen.**

Ic weet wel dat ment mi hal Stoke 5, 1068. *Doe hoordic dat* quam *gegaen ene maget* Rose 511. — Met de conjunctief: *Daer quam S. ende kende, dat wel zijn wille* ware Vad. Mus. 5, 334. *Hi swoer . . dat hi dordine meer en* brake Lanc. 2, 16345. — Pron. dem. in de hoofdzin: Dat *kennen wi selve mede dat het was des Pieters zede* Sp. II[7], 43, 99. *Hi bat, dat soe wilde heeten* dat, *dat hare dat kindekijn* ware Sp. IV[2], 45, 65. *Daer was menich die waende* dat, *dat hi meer* quame *van der stat* Velth. 3, 24, 61. — In de wending *doet dat: Dat* dede *mi*, dat *ic so verscoot* Rein. II, 5242. — De zin staat parallel met een substantief: *Maria, sterre overclaer, alle nature wert dijns waer, di al van di ontfanghen heeft*: crachte, wesen *ende* dat*si leeft* Knuttel, Geestel. Lied blz. 265. — De accusatiefzin staat parallel met een andere

constructie: *Dese vant* dat bisdom zeer beladen *ende mede* dat *die dijcken dicwijl braken* Clerc 84. *Vonden si* dat kint vermoert *ende* dat *die vrouwe dat messe in die hant hadde* Marialeg. 1, 159. Verg. Vondel, Leeuwendalers 705: *Zij hopen op geluck, en dat de kans kan keeren.*

c. **genitiefzinnen.**

Hierbij dient te worden opgemerkt dat het voegwoord ook al formeele aanwijzer van de afhankelijkheid is, zonder dat steeds de genitief-verhouding van de *dat*-zin tot het regeerend ww. zal zijn gevoeld. Bij 't ww. *duchten* bv., dat de genitief regeert, geeft Verdam, Mnl. Wbk. i. v. een „object-zin" op. Dit zal, over 't geheel genomen, niet onjuist zijn. Maar aangezien in 't mnl. toch ook naast de gewone *dat*-zinnen, bij de ww. die de genitief regeeren, een demonstratief pronomen in de genitief kan staan, beschouw ik, in dit overzicht althans, de genitiefzinnen als een afzonderlijke groep.

Voor ww. die de genitief regeeren zie Stoett § 160. *Die hem scaemde dat hi niet so wel en leerde* Clerc 28. *Ic duchte mi dat God noch sal wreken up ons* Lanc. 2, 5799. *Die.. sal gomen dat hi gaderen sal daeriegen* Velth. 7, 9, 148. *Ic mane u bi der selver vaert.., die u siele varen sal, dat ghi ons secht de waerheit al* Rein. I, 2153. *Daernaer so bedochti hem dat die van Jheruzalem eenen andren here mochten ontfaen* Sp. I[5], 45, 1. *Mettesen Prasiis herdochte dat hi ghelooft hadde dat..* Limb. 9, 728. — Met de conjunctief: *Hi sal hulpen der maget rike dat si hare ere behoude* Lorr. 1, 1068. *Ic rade elcken man te pleghene, es hi here cleine of groot, dat hi iement late sijn ghenoot* Stoke 6, 914. De conjunctief heeft finale beteekenis. Zoo ook: *bat.. dat hi quame* Clerc 57. — Pron. dem. in de hoofdzin: *Hi hiet* des *sinen broeder gomen, dat hi selve te stride wil comen* Velth. 4, 28, 28.

Dat si hier blijft staende, des *versuchte ick* Mar. 817. *God sals u danken dat ghi de zine hier wilt cranken* Praet 3192. *Ic waens elc verrader pleghet dat hi heelt sine daet* Stoke 4, 1392.

d. **datiefzinnen.**

Men kan van deze geen aparte rubriek maken. Wel zijn de *dat*-zinnen, die van een voorzetsel, dat de derde naamval regeert, afhankelijk zijn, als datief-zinnen te beschouwen, maar ze zullen beneden, onder de rubriek van voegwoorden, behandeld worden. Een enkele plaats noem ik hier afzonderlijk: *men veroerdelde se totter doot ende datmense bernen soude* Marialeg. 1, 207, waar het karakter van datief-zin tamelijk duidelijk spreekt door de parallele constructie met het substantief.

ORATIO OBLIQUA

De middelen, welke in de germaansche talen worden gebezigd om een oratio obliqua te onderscheiden van een oratio recta, zijn genoemd in het inleidend gedeelte van het hoofdstuk over het gotisch.

Voor het mnl. is, evenmin als voor het gotisch of oudsaksisch, de zinsmelodie onderzocht. Natuurlijk zal dit belangrijke middel in de gesproken taal zijn rechten hebben doen gelden, maar hier moeten we er van af zien het in ons werk voortdurend ter sprake te brengen.

Van veel belang zijn dus: de woordorde, de persoonsverschuiving en de consecutio temporum, de modi der ww. en de voegwoorden.

Reeds in 't osa. was de conjunctief alleen voldoende om de oratio obliqua aan te duiden, zie boven blz. 38. De hypotaxis is daar dus veel verder ontwikkeld dan in 't gotisch.

Hoewel elk der syntactische verschijnselen op zich zelf voldoende kan zijn om de hypotaxis aan te duiden, spreekt het bijna van zelf dat twee of meer kunnen samenvallen. Dit is zelfs 't gewone gebruik geworden. Een *dat*-zin heeft meestal ook de consecutio temporum, de persoonsverschuiving en zeer vaak de conjunctief. En in de jongere dialecten de geïnverteerde woordorde.

Tegenover deze rijke verscheidenheid staat echter dat de jongere dialecten de neiging vertoonen om de hypotaxis met steeds minder middelen aan te duiden. Bv. in 't modern engelsch vertoont een zin *I say I will go* geen enkel uiterlijk teeken der hypotaxis, hoewel niemand er aan zal denken *I will go* als hoofdzin of oratio recta op te vatten. Dit hangt natuurlijk samen met de mindere rijkdom aan vormen. Het moderne duitsch gebruikt bv. veelvuldig de conjunctief in een afhankelijke zin, omdat het deze vorm ook elders nog kent.

Maar ook is ongetwijfeld al in een vrij vroeg stadium der taal de afhankelijkheid gevoeld zonder dat een grammatisch middel haar aanduidde. We kunnen hier spreken van een psychologische oratio obliqua. Een voorbeeld moge mijn bedoeling toelichten. Als we lezen bij Brugm. 2, 315: *so machstu overdenken . . hoe dat Ihesus mit hem beiden ghinc in Nazareth ende was hem onderdanich, ende hoe dat die weerdighe moeder onthielt alle dese woerde*, dan zullen we het gedeelte *ende was hem onderdanich*, al mist het alle kenteekenen van een afhankelijke zin, toch als een deel der oratio obliqua moeten beschouwen, alleen reeds door zijn plaats tusschen twee *dat*-zinnen. Bovendien is het de bedoeling dat de lezer de onderdanigheid van Jezus overdenkt; op haar wordt in 't vervolg nog eens uitdrukkelijk gewezen. In Lev. v. Jez. 123–125:

Ende dar na so began hi te vertoegene sinen yongren dat hi moste gaen te Jherusalem, ende daer moste hi vele doegen van den senioren ende van den scriven ende van den princhen. ende dat menne aldaer doeden soude ende dat hi des derds dags soude op herstaen van der doet is *daer...princhen* grammatisch een onafhankelijke tusschenzin; de woordorde is geïnverteerd door het inleidende *daer*. Maar psychologisch is het een deel der or. obl.

Hetzelfde ziet men in het oude gedicht Lev. ons H. 3713—'22.

Alse Pylatus dit bokin sach
Dat hem wisselde die dach,
Ende over al elke creature
Wisselde haers selfs nature,
Ende dat die stene cloven saen,
Ende die sonne liet haer scinen staen,
Dat het doncker wert over al,
Dat bossche bevede ende dal,
Alse Pylatus dit hoorde en(de) sach,
Hi riep wel lude...

De vss. 3715–'16 en 3718 zijn grammatisch volkomen hoofdzinnen. Men zal hier wellicht rekening moeten houden met de epische stijl; in elke versregel wordt immers een nieuwe trek aan het tafereel toegevoegd. Maar waarom zijn dan niet alle vss. 3715—3720 zulke hoofdzinnen? Dan was de beschrijving toch nog aanschouwelijker geweest. Ook hier doet het herhaaldelijk vernieuwde voegwoord ons aarzelen de 3 genoemde regels werkelijk als hoofdzinnen te beschouwen.

Vergelijk hiervoor Paul § 334—335: logische abhängigkeit ohne grammatische bezeichnung.

De overgang van de oratio recta in de obliqua, hoewel

die vrij zeldzaam is, pleit er ook voor dat de spreker in dat geval de zgn. hoofdzin als een deel van de afhankelijke periode heeft gevoeld. *die heilighe kerke singhet van hem: Dit is die selve discipel, die op die borst des Heren inden aventmael ruste ende die ryvieren der evangelien uutter heiligher fonteynen der borst ons Heren ghedronken heeft, ende dat hem die hemelsche, heymelike dinghen gheapenbaert sijn gheweest* Brugm. 2, 337. Het verbum dicendi *singhet* blijft de spreker dus in de gedachte. *Doe groete Porus dien coninc Ende hi seide dese dinc: „Waer es dijn here, wat doet hi? Of van wat ouden dat hi si?"* Alex. 9, 549. Hier moet zelfs uit het ww. *seide* een vragend ww. aangevuld worden, bv. in de plaats van *Of*: „*en hij vroeg*". Paul vermeldt dit in het laatste hoofdstuk van zijn grammatica, met het opschrift „Anomalie", en zegt dat deze gevallen zeldzaam zijn. (§ 395). Zoo ook Behaghel, aan 't slot van zijn reeds genoemd artikel. Ik wil het verschijnsel niet als anomalie beschouwen, maar veeleer als een schakel in de rij van vormen der oratio obliqua.

Vooral t.o.z. van het eerste syntactische middel, de woordorde, moet men zeer voorzichtig zijn. Wanneer een zin geen geïnverteerde woordorde vertoont, zal men hem niet zonder meer tot hoofdzin mogen stempelen. De directe woordorde kan zeer goed een overblijfsel zijn uit een oudere taalperiode. De *dat*-zinnen bv. kunnen zoowel directe als geïnverteerde woordorde vertoonen. De eerste is hier de oudste. Wordt nu hierbij het voegwoord weggelaten, dan kan men op het oog een hoofdzin zien verschijnen. Toch is dit dan niet het geval; het voegwoord kan gemeenschappelijk deel zijn van twee zinnen, evenals bv. een onderwerp, in één zin genoemd, in de volgende verzwegen kan worden. In het vb. uit Lev. ons H. kan men in de 3 genoemde regels

het voegwoord *dat* invullen en krijgt dan een volkomen „correcte" oratio obliqua. Eveneens: Ruusb. 4. 189: *Daer of comt inden mensche een gheestelike compassie, dat hi proeft ende merct die scade der menschen dat si soe elendich sijn, ende soe grote rijcheit ende ere ende weldicheit besitten mochten, ofte si wouden ende sire hem toe voechden, ende Gode soe eerlic ende soe minlic dienen mochten: ende dit al gader verloren blijft.* De: van de uitgever David toont dat hij de zin blijkbaar wat lang vond. Toch zijn de laatste 6 woorden ook oratio obliqua. Men kan, en nnl. zou men dit ook doen, na *ende* het voegwoord invullen. Op het oog vertoont dit zinnetje geïnverteerde woordorde. Van modern taalgevoel uitgaande zou men het dus als bijzin beschouwen. Maar ook dit gaat voor oudere taal niet op. De inversie moge voor de bijzin karakteristiek zijn geworden, oorspronkelijk was ze dit niet. *Dit al gader verloren blijft* is een onberispelijke hoofdzin. [1])

Die ghebenedide Ihesus, volende dat hi geroert was ende die cracht Gods van ende uut hem ginc, so heeft hi omghesien Brugm. 2, 281. De zin *ende . . ginc* staat parallel met *dat . . was*; beide zinnen zijn afhankelijk van *volende*, en op het geheel volgt de consecutieve zin met *so*. De woordorde geïnverteerd te noemen, en dus als index der or. obl. te beschouwen, is ook hier twijfelachtig. In oudere taal kan dit formeel een hoofdzin zijn.

Wat men eigenlijk onder inversie te verstaan heeft is, zoover ik weet, nooit voldoende onderzocht.

De woordorde apart en in haar geheel te behandelen is vooralsnog ondoenlijk, wegens 't gebrek aan voorstudies.

---

[1]) Vergelijk de bij duitsche dichters gewone stijlfiguren, welke een overblijfsel zijn uit een vroegere periode der syntaxis; en Z. Z. 40, 473: „Es ist ganz sicher, dass die poetischen freiheiten zum grossen teil altertümlichkeiten sind. Auch die freiere wortstellung ist in ihrem kerne ein survival (vgl. Brugmann § 632)."

Waar er iets omtrent valt op te merken, zal dit telkens bij het bespreken van tekst-plaatsen geschieden.

Het middelnederlandsch kent alle grammatische vormen der hypotaxis. In het volgende vb. vindt men alle vijf: *Ende alsi in waren ontfaen, Daden si hare boetscap saen, Ende dageden den coninc Arture Te Rome voerdie senature* 75 *Recht vonnesse daer tontfane, Voerden keyser Leo te stane; Want hi den Roemscen tribuut onthelde, Dien wilen eer wan met gewelde Julius Cesar up Bertaengen;* 80 *Ende hi Gallen al bi Spaengen Dien van Rome af hadde gewonnen Ende vele eylande onder der zonnen. Waert dat hijs niet doen en soude, Datmenne ten naesten Oeste soude* 85 *Emmer souken* Sp. III[5], 50, 71-86. Met vs. 77 begint de oratio obliqua, die de redenen opgeeft van de daging. De consecutio temporum en de persoonsverschuiving zijn volgehouden. vs. 77 staat de conjunctief. vs. 80—82 duidt de woordorde aan dat dit de woorden van de gezanten zijn. En vs. 84 verschijnt het voegwoord.

We hebben boven gewezen op de psychologische oratio obliqua. Deze zal steeds ook daar kunnen bestaan, waar grammatisch de oratio recta optreedt. In de levende taal zal men de bedoeling van een spreker kunnen merken aan zijn accent, in 't algemeen aan fysiologische eigenschappen van zijn taal. Uit een logisch gezichtspunt is dus een oratio obliqua denkbaar, die zich over een hoofdstuk van een boek uitstrekt, dat begint met de woorden: ,,Toen vertelde hij": Mits de lezer zich steeds voor oogen houdt dat het werkelijk de woorden van een aangehaald spreker zijn. [1])

Bij een oratio obliqua, die het verhaal weergeeft door een ander gedaan, kan het, vooral in primitieve taal, gebeuren dat degeen, die de samengestelde zin uitspreekt,

---

[1]) Zie Blümel, Einführung in die Syntax.

zich zóó levendig in de gedachtensituatie van de ,,hauptredner", het onderwerp van de hoofdzin, indenkt, dat hij inde bijzinnen soms de middelen vergeet aan te wenden die hen als zoodanig aanduiden. Verschillende kenmerken die de oratio recta eigen zijn, breken zich dan baan, de oratio obliqua wordt verstoord.

Het eerst bespreken we de gevallen waar de persoonsverschuiving wordt losgelaten.

Het is een algemeen bekend verschijnsel uit de taal, dat een samengestelde zin, waarvan de deelen hypotactisch verbonden zijn, neiging vertoont om uit te loopen in één of meer enkelvoudige hoofdzinnen. Vooral voor de oude epische dichtkunst is dit reeds lang waargenomen. Het samengestelde zinnencomplex wordt soms plotseling afgebroken door een reeks van woorden, die in die volgorde en vorm door een spreker zijn geuit.

In de Heliand-syntaxis van Behaghel wordt deze overgang in de zuivere oratio recta behandeld in § 542. Zooals gewoonlijk splitst B. de § in eenige onderafdeelingen. Maar feitelijk is in alle precies hetzelfde waar te nemen; bv. A: *het he ford dragan the scattos, the ‚gi sculdige sind geben'* 3819. B: *quad that he im that al forgeben uueldi, ‚ef thu uuilt hnigan te mi'* 1101. In C en D worden eveneens de woorden van de spreker zelf ingevoerd; Behaghel kenschetst ze door aanhalingsteekens.

Voor het mnl. geeft Stoett van dit soort overgang vbb. in § 362: „Herhaalde malen vindt men, vooral in poëzie, evenals in het Grieksch, het Latijn en het Ofr. den plotselingen overgang van de oratio *indirecta* tot de oratio *directa*. — *Rufijn seide dat hi gaen woude, want hi den bisscop bringen soude, ,,alsic hope ende wel weet."*

Het wil mij voorkomen dat zoowel Behaghel als Stoett [1]) geen genoegzaam onderscheid hebben gemaakt tusschen de stijl der epiek en de algemeen-syntactische eigenaardigheden, die ons de psychologie der taal doen kennen.

Bij de Homerische vergelijking bv. hebben we het verschijnsel dat een vergelijkende zin, ingeleid door een vergelijkende partikel, wordt voortgezet door één of meer hoofdzinnen. Maar dit gebruik is tevens een welbewust stijl-eigendom van de epische dichter, die midden in een hypotactische periode een uitgewerkt tafereel geeft.

Bij het verbreken van de consecutio temporum, begeleid door de overgang van de 3de naar de 1ste persoon, (cf. Stoett t.a.p. Opm.) „vooral in poëzie", werkt stellig ook de drang tot het aanschouwelijk-maken van de voorstelling mede. Ook dit is dus niet zoozeer een onbewust psychologisch proces, dat in 't gebied der syntaxis thuis hoort, als wel een min of meer bewuste stijlfiguur. Al kan dit gebruik vanouds aan de epische poëzie eigen, en dus in zekere zin geijkt zijn, toch is het stijl, in dienst van de epiek. [2])

Deze verwarring vindt men overigens ook Kalff, Gesch. der Ned. Letterk. I, 70 vlg. In de *taal*, die meest gees-

---

[1]) Ook Verdam, Ferg. [2] gloss. 280, met verwijzing naar Stoett.

2531 Die dief sach wel sonder waen,
„Moesti noch sulken slach ontfaen
Alse hi nu sloech, ic bleve doet
Of gevaen, of in groeter noet."

(Aanhalingsteekens van Verdam).

[2]) Heusler, § 502, behandelt deze gevallen als anakoluth, bv. *hann kuath theira mundo skamt at leita*, „*er hér ero vith garth*" er sagte, die brauche man nicht lange zu suchen, „die hier am Zaune sind." Maar feitelijk treedt hier geen nieuwe periode op. Het karakter van de zin *er hér ero vith garth* is hetzelfde gebleven; alleen is door de levendige voorstelling 't ww. in 't praesens gekomen, en *thar* in *hér* veranderd. Ook dit zou ik geneigd zijn in de stijlleer te behandelen.

telijke uiting van het leven, wil hij de geest der tijden terugvinden. Na eerst staaltjes te hebben gegeven van de sterk ontwikkelde zinnelijkheid van 't middeleeuwsch geslacht moet de volgende passage dienen om *gebrek aan zelfbeheersching* van de schrijver te doen uitkomen: De bode begint te spreken in afhankelijke zinnen:

Dat sijn vader doot ware
Ende sijn moeder ooc mede.

„Daarop laten zij dan plotseling, zonder overgang, volgen":

„Ende in u lant is groot onvrede,
„Want vremt volc, sonder waen,
„Hebben u lant ondergedaen."

Mijns inziens zou dit alles thuis behooren in een overzicht van de mnl. stijlmiddelen. Kalff verwijst overigens naar Stoett. Evenzoo staat het met het begin van de Reinaert:

Willem, die van Madok maecte,
Daer hi dicken omme waecte,
Hem vernoyde so haerde
Dat die avonture van Reynaerde
In dietsche ongemaket bleven
(Die Willem niet hevet vulscreven),
Dat hi die vijte van Reynaerde dede soucken
Ende hise na den walschen boucken
In dietsche dus hevet begonnen.
God moete ons ziere hulpen jonnen!
Nu keert hem daer toe mijn zin
Dat ic bidde...

De epische dichter spreekt over zichzelf eerst in de 3de, daarna in de 1ste persoon. (Stoett). Uit syntactisch oogpunt is het overgaan in de 1ste persoon in vs. 11 vlgg. evenmin merkwaardig als het voortzetten van de 3de persoon zou zijn.

Ten tweede wordt de consecutio temporum vaak verbroken. Stoett, § 340 zegt dat er geen overeenstemming in het gebruik der tijden van hoofd- en bijzin heerscht in vier gevallen. Het schijnt mij toe dat het verschijnsel zich niet onder deze geheel laat samenvatten. In de jongere mnl. taal wisselen in elk geval de tijden vaak geheel willekeurig.

Bv. *so laet ons mit Marien staen ende merken, hoe dat die suete Ihesus voer Pylatus* staet, *ende hoe dat Pylatus Ihesum* ontschuldichde *voer die bose Ioden, bibrenghende dat oec Herodes hem* hevet *laten gaen als enen man die des dodes niet verdient en* had *int leste slutende dat hi hem* wil *laten gheyselen ende castien, of hi wat misdaen* had Brugm. 2, 352. In één zin drie maal een praesens, drie maal een imperfectum. *want se hem mit logentael ende mit valscheit van Herodes handen hadden weder vercreghen, hapende dat hi nu niet en* zal *moghen ontgaen* ibid. *Doe crierde Torec menechfout* (hij liet herhaaldelijk bekend maken) *datmen name spise ende goet ende ment ter borch waerd voeren* doet Torec 835.

Het mnl. is hier blijkbaar verder gegaan dan ohd. en mhd. Erdmann, Grundzüge I § 204 zegt over de laatste: „Conj. Präs. in indirecter Rede abhängig von einem Präteritum ist im Ahd. und Mhd. fast ganz an eine bestimmte, der wirklichen Tempusbedeutung vollkommen entsprechende Grenze gebunden; er steht nämlich dann, wenn die als früher vorhanden angeführte Meinung oder Aussage auch noch für die Gegenwart des Sprechenden in gleichem Masse gelten soll.” Verder: „häufig geht der nhd. Sprachgebrauch, nur sehr selten die älteren Denkmäler, über diese Grenze hinaus.”

Otfr. synt. 1 § 49: in de regel worden na een praeter-

itum in de hoofdzin ook die zinnen, welke bij directe rede volgens het standpunt van de oorspronkelijke spreker het praesens moesten hebben, verschoven tot ind. of conj. praet. Slechts zeer weinige uitzonderingen: III, 24, 85 *thih deta ih wîs, oba thû giloubis, thaz thû gisihis gotes kraft.* „Der die Aeusserung erzählende ist mit dem, der sie damals getan, identisch." En ook: III, 15, 44 *quâdun, er sie.. zi altere firleitti, zi altemo wêwon, oba sie mo wollent hôren.*

In epische poëzie zullen zinnen met het praesens weer bijdragen tot een levendige teekening. Bijv. Rein. I, 322 vlgg.; *Ten ingane van aprille, Doe die winter was vergaen Ende men* siet *die bloumen staen Ouer al die velde groene, Doe was ic fier ende coene. Selve hadde hi oec liede stout, die striden* selen *met gewout,* nl. in 't vervolg van 't verhaal. Velth. II, 477. *Ende dede daer int lant gebieden.. alden lieden pays ende vrede; ende datmen vord vans conincs Willems halven tbord vanden Rine suveren soude, dat elc here* come *boude.. ende* werde *sijn man,* I, 93.

Het gebruik der modi is in 't mnl. nog veel meer uitgebreid dan in 't nnl. Maar toch vindt men al vaak een dooreenmenging van conj. en ind., die aan willekeur doet denken. Bv.: *Ja, die Joden seiden hem toe, dat* hi waer *eens tymmermans soen van armen gheslacht, ende dat noch scandeliker was, si seiden, dat hi* was *een sonder... ende dat hi* waer *een overaet* Brugm. 1, 257. *Si hebben ghesecht dat hi een Galileus man* weer; *dat hi een vraet...* waer; *dat hi een bedriegher...* was; *dat hi... gheen waerachtich Jode en* weer 2, 320. De afh. vraag heeft bij Brugm. bijna regelmatig de conj., maar ook: *so wilde hi ondersoeken oft Jhesus God ende mensche* was 2, 278.

Ook wat het gebruik van de indicatief betreft schijnt het

mnl., evenals het eng., verder te zijn gegaan dan 't ohd. en mhd.

Wat het duitsch in 't algemeen betreft legt Erdmann, Grundz. § 171, er de nadruk op dat de reden voor 't gebruik van de conjunctief steeds te zoeken is in de wijze, waarop de inhoud van de bijzin op zichzelf door de spreker wordt opgevat, niet in de omstandigheid, dat hij tot een andere zin in betrekking wordt gesteld. Otfr.-synt. § 308 heet het dat bij de bepaling van de modus der indirecte rede in 't ohd. twee factoren meewerken, nl. de min of meer bepaald uitgesproken realiteit van de inhoud, en de „graad van afhankelijkheid." Deze laatste wordt bepaald door de graad van inwerking op het waargenomene, die telkens toegeschreven wordt aan het denkend subject. Hoe meer intensief deze inwerking is, hoe meer reden er is voor 't gebruik van de conjunctief. Na *sehan* volgt de ind., na *scouôn* de conj.

Hoewel deze laatste verklaring misschien wat dogmatisch is, zal toch de hoofdvoorstelling van Erdmann juist zijn.

Uit het overzicht van Paul §§ 358—369 blijkt dat in 't mhd. de conj. eveneens nog een sterk uitgesproken zelfstandig karakter vertoont. Eerst in 't nhd. wint de ind. in vele gevallen meer en meer veld.

In 't osa. richt de modus zich vrij sterk naar de psychologische situatie. Verg. Hel.-synt. § 457, en 469—521.

In 't eng. evenwel is reeds zeer vroeg een indringen van de ind. waar te nemen. Uit de schets bij Einenkel § 14 ζ vlgg. krijgt men de indruk dat het oorspronkelijke systeem in 't modusgebruik door hem slechts als een historische waarheid wordt aangenomen, zonder dat hij het in 't eng. nog kan vervolgen. Een der hoofdoorzaken voor 't indringen van de ind. was de „flexionsverwischung."

In 't mnl. is deze laatste eveneens van groote beteekenis. Reeds vroeg zal daardoor het gevoel voor de afwisseling der modi sterk hebben geleden.

Bij een beschrijving, in epische poëzie, zal weer vaak aan de indicatief de voorkeur worden gegeven, ook al zou men de conj. verwachten:

420 *Doen sprac hem ane ene stimme,*
Daer hi voer met sinne
Oost wert metten baren:
Hine mocht *daer wert niet vorder varen:*
Daer lach *een steen in die zee,*
425 *Die* dede *meneghen man wee:*
Soo wat ysere daer ane quame,
Dat hi al dat te heme name;
428 *Dat* moeste *daer al bliven* Brand. H 420.

De vss. 423—425 hebben wel het imperfectum; ook behooren ze wel tot de oratio obliqua, maar de ind. geeft ze iets zelfstandigs, iets objectiefs, dat doorbreekt bij de beschrijving.

Ook bij de laatste wijze van hypotactische verbinding heerscht in 't mnl. hetzelfde parallelisme. Het voegwoord *dat* kan gebezigd of verzwegen worden. Met het oog op het ontstaan van *dat* als voegwoord is „verzwegen" een minder juiste uitdrukking. De twee zinnen *hij zegt: hij komt* en *hij zegt dat: hij komt* zijn even oorspronkelijk. Wanneer 't voegwoord niet gebezigd wordt, kan dit dus een overblijfsel uit een oudere periode zijn; ook kan het een werkelijk jongere ontwikkeling wezen.

In de Hel. synt. § 440 wordt deze „ersparung" van conjuncties behandeld. Wanneer de bijzinnen zonder paratactische conjunctie verbonden zijn, wordt meestal in de tweede de hypothetische conj. niet herhaald: *that git it*

heldin uuel, tuhin thurh treuua 130. Verder nog 7 maal in de vss. 1—1600. Dit is ongetwijfeld weer stijl der epiek. „Nicht ganz selten aber bleibt die Conjunction unerspart”, § 387. Worden de bijzinnen onderling wel verbonden, dan is weglating bijna altijd regel, alleen *that* en *huuo* nemen een aparte plaats in. Hebben beide zinnen hetzelfde subject, dan is weglating regel. Is hun subject verschillend, dan is weglating zeer zeldzaam: *that iu modi hugi ansuebidi mid slapu endi that thar quamin is gisidos tuo* 5883. Behaghel geeft zelf in § 440 de twee lezingen van vs. 1533 M en C zie boven, osa. blz. 38, waar in M het voegwoord is herhaald.

Toch heeft hij zijn systeem van de „Herstellung der syntaktischen Ruhelage” voor 't osa. vooral op de gevallen als 1533 C gebaseerd.

We willen onderzoeken wat de jongere taal, het mnl., ons hieromtrent zegt. We lezen, C. en El. 104—110: *Nochtan haddic liever vele Dat mi God name alghemene Dattic van hem houde te lene, Beide bosch ende lant, Sonder mijn ridders ghewant, Ende ic mi moeste gheneren Metten schilde ende metten spere.* De laatste 2 vss. vertoonen geen index der hypotaxis. Ze zijn evenwel oratio obliqua, behooren bij de woorden van Elegast. In moderne taal zouden we vs. 109 na *ende* 't voegwoord herhalen. Vooral daar dit nièt-bezigen van *dat* even oud kan zijn als het herhalen, zie boven, mogen we hier niet van een tot-rust-komen van de zinsbouw spreken. Zoo ook Sp. I², 39, 51—54: *Men leset dat soe sprac openbare, Dat altoos maer een God ware, Ende alle goden sonderlinge Valsch waren ende geveinsde dingen.* Verdere vbb. zijn: M. I, 816: *Dat aermoede es die pat, Die dor den hemel maect een gat, Ende soe niene beswike Die hare met trouwen wike.* Hier de conjunctief. Stoke I, 15: *Wantet*

dinket mi wesen scande Dat de lieden van den lande Ander giesten vele weten, Ende si des hebben vergheten Wanen si selve sijn gheboren.

Hoewel men dus het niet-bezigen van 't voegwoord bij 't voortzetten der afhankelijke periode algemeen kan noemen, getuigen toch de opmerkingen der uitgevers van verscheiden mnl. teksten van dezelfde opvatting, als welke Behaghel schijnt te huldigen. Een sterk sprekend voorbeeld hoe ondanks de weglating van *dat* toch de or. obl. doorloopt, en waar tevens een uitgever de constructie niet tot haar recht laat komen is Nat. Bl. I, 147—158.

Nu scinet an die fraye woert,
Diemen van Jheronimus hoert,
Dat dese creature hadde in
Menschlike reden ende sin;
Maer wine segghens altoes niet
Dat dus beestelike diet
Van Adame mochte sijn comen;
Ende al vintmen an hem somen
Menschlike lede een deel,
Onse ghelove es geheel
Dat si die ziele hebben ontfaen,
Die nemmermeer ne mach tegaen.

N.R. Animalibus vero monstruosis animam inesse *non credimus.* Verwijs wil met de varianten vs. 157 lezen: *niet hebben.* Hij is dus van meening dat vs. 156 een hoofdzin begint: *onse ghelove es geheel . .*, een zeer stellig uitspreken van Maerlant's meening, en niet in overeenstemming met het „non credimus" van zijn voorbeeld.

Beschouwen we de constructie echter als een doorloopende oratio obliqua, dus vs. 151 hoofdzin, en vss. 152—158 bijzin, dan valt een ander licht op deze woor-

den. Men moet zich dan in nnl. het voegw. *dat* denken voor *al* in vs. 154, of voor vs. 156. De hoofdzin blijft negatief, als N.R., en Maerlant maakt slechts een geringe bedenking, als hij zegt: *maer wine segghens altoes niet, dat onse ghelove es geheel, dat si die siele hebben ontfaen.* De variant zou een scherpe critiek op z'n bron geven, en dat mogen we van geen middeleeuwer verwachten. Dat een latere afschrijver *niet* schreef in vs. 157 laat zich heel goed verklaren; hij voelde reeds niet meer dat de or. obl. kon doorloopen op deze wijze. Was de heele zin wat korter geweest, hadden bv. de vss. 154—'55 ontbroken, dan was het verband gemakkelijker te ontdekken geweest.

Eveneens Alex. 8, 38—50:

Bogoa bads haerde sere
Alexandere dor sine goede
Dat hi van dien evelen moede
Narbesines liete verdinghen,
Want hi in neghenen dinghen
Darise en scade an sijn leven,
Ende hiere ooc toe waert verdreven
Van Bessuse, dien fellen man.
Dat hi was sijn taleman,
Endi hi borghe ende staden
Woude setten in siere ghenaden
Sonder slach ende sonder stoot
Lietmenne quite van der doot.

Franck wil vs. 46 emendeeren: *so dat*, „de conjunctie, waardoor een nieuw feit aan het voorafgaande wordt toegevoegd." Dit bewijst dat hij de vss. 42—45 als hoofdzinnen heeft opgevat, waaraan dan vss. 46—50, eveneens een objectieve beschrijving, moeten aansluiten. Maar het is anders; de vss. 42—50 zijn in hun geheel

één or. obl., die de redenen weergeeft, waarom Alexander Narbesines vergiffenis moet schenken. 't Voegwoord *dat* is na *want* in vs. 42 weggelaten. Bedenkt men dit, dan is alles volkomen in orde. Het bezwaar van Franck: „Maar het is geheel overbodig, dat hier nog eens gezegd wordt, dat Bogoa de voorspraak van Narbesines is, hetgeen uit de feiten reeds voldoende van zelf spreekt" vervalt. Niet Maerlant maakt nu deze opmerking, die men van zijn kant terecht overbodig zou noemen, maar Bogoa wil zijn invloed op A. doen gelden, en zegt dus: „dat *hi* is sijn taleman." De verdere bedenkselen, als zou de plaats nog meer bedorven zijn, worden eveneens onnoodig.

Ren. 1585—'89.

Ic wille wel, dat Ritsaert
Vare te Vrankrike waert
Met Roelant, onsen neve,
In dien dat hine niet begeve.
Ende hine dan neme op sijn gelede.

Door de interpunctie wil Matthes doen uitkomen dat vs. 1589 een hoofdzin is, en wel de oratio recta, zooals de spreker haar geuit heeft. In dit geval lijkt dit vrij waarschijnlijk, vooral doordat *neme* een praesens is. Toch zal men na het vorige vers beter doen een komma te plaatsen, en wegval van *dat* na *ende* aan te nemen.

In sommige gevallen zou men geneigd zijn een werkelijke overgang in een hoofdzin aan te nemen, en toch deze hoofdzin als een deel der afhankelijke periode moeten beschouwen; zoo bv. *Alse sulc wonder sach Symoen*, Ende hijt selve en conste gedoen, *Liet hi hem dopen ten beginne* Sp. I[7], 45, 29. *Entie mort wart hem cont, Dat hi na sire eren stont, Hoe hine versloeghe of verstake, Ende sinen sone*

keyser make, Ende hi int lant eerst brochte de Goten Entie Wandele met haren roten, Om hem mordelike te slane Sp. III[4], 10, 5.

De bedenkingen tegen de meening van Behaghel geuit, worden nog versterkt door hetgeen we in het jongere dialect hebben waargenomen.

De bovengenoemde plaatsen hebben we op zich zelf verklaard, en kwamen tot het resultaat dat de or. obl. doorloopt.

In het mnl. is het trouwens zeer gewoon dat het voegwoord wel wordt herhaald bij een tweede afhankelijke zin. *Ende hi anesiet die mildicheit Gods, dat hi ene principale sake es alre doeehde ende aller ghevoelens, ende dat hi uutvlietende is met hem selven ende met al sinen gaven* Ruusbr. 4, 263. *Hÿ meende dat sÿ moede was Ende dat sy ruste enen pas* M. Loep I, 2585. *Ic bidde dÿnre waerder manheit Dat goede antwoerde worde my Ende dat Leander die bode sy* II, 329; ook II 1507, 3959.

Hiernaast staat dat het voegwoord, als de lengte van de periode dit noodig maakt, ook vaak opnieuw wordt opgenomen: *Ten derden, hy wilde bewysen dat die wet, die God sijn Vader, die in hem was ende hi inden Vader, eerst inghe-set hadde, dat die goet ende duechtliken was* Brugm. 2, 276. *want Sunte Ambrosius schinet te segghen.. dat ghelyc Adam, die eerste mensche, inden paradyse naect woende, dat die nye Adam, Christus Jhesus, in dat paradys wolde ingaen naect* 2, 367. *In syn VI[ste] jaer geviel dat Tote Toulouse indie stat, Die int westende staet van Gallen, Datmen daer wonder sach gevallen* Sp. III[5], 34, 3. Verdere vbb. vindt men: Sp. I[2], 15, 1—4; II[2], 24, 3-4; II[3], 19, 21—23; III[7], 12, 28—30; IV[1], 42, 24--25; Alex. 6, 1137—'41; 7, 735—'38. M. Loep 1, 3193—'96; Lev. v. Jez. 139, 7—8; Marialeg, 1,

231, 12—13. Zie Stoett § 323 Opm. II, waar gezegd wordt dat deze herhaling ook in Ofr. en Me. plaats vindt. Voor osa. zie Hel. 1950 vlgg.: *Than seggeo ic iu te uuârun sô huan sô thius uuerold endiad endi the mâreo dag obar man farid, that than Sodomoburg, thiu hîr thurh sundeon uuard an afgrundi eldes craftu, fiuru bifallen, that thiu than habad fridu mêran.*

Het is iets vanzelf-sprekends dat bijzinnen ten slotte in hoofdzinnen overgaan: *wi lesen.. als dat Jhesus, doe hi totter columpnen quam, dat hi sijns selves cleder.. uuttoech ende selven sine.. hande ende arme an die columpne voeghede, ende sine vianden bonden se te samen* Brugm. 2, 355.

Behaghel noemt I. F. 14, 457 dit overgaan van een *dat*-zin in een tweede hoofdzin, vooral na verba sentiendi en declarandi, bv. *bilideo sagda, huilic thero uuari himilrikie gelich; ok is imu that uuerk gelich* Hel. 2622; andere *dat*-zinnen: *dedun im that te hoske, that sia im is giuuadi binamun; robodun ina thia reginscadon rodes lacanes* 5495. Het citaat is niet volledig; Behaghel heeft nog een tusschenzin overgeslagen. Dit soort overgang is sub IV behandeld: „Es kann endlich geschehen, dasz in der Weiterführung von den formalen Eigentümlichkeiten des Nebensatzes gar nichts mehr übrig bleibt, dasz also ein zweiter Hauptsatz auftritt, der aber inhaltlich auf der gleichen Stufe steht wie der ihm vorausgehende Nebensatz". We zullen echter wel moeten aannemen, dat die „formalen Eigentümlichkeiten" hier nooit aanwezig zijn geweest. En, wat Behaghel ook niet gedaan heeft, de stijl van 't episch gedicht in aanmerking nemen.

Niet ongewoon is het verschijnsel dat een *dat*-zin wordt afgebroken en voortgezet door een constructie met een demonstratief pronomen. *Het is te weten dat alle bekeringhe*

der menschen, ya der gheenre die waerachtelic bekeert sijn, die spruyt uut eenre wortele Brugm. 1, 243. *Want het is goet te vermoeden, dat wijf ende kint van veeren ende vreemden lande, ende sunderlinghe van binnen, die liepe om Jhesum te sien!* 2, 362. *Hier merct, o getrouwe ziele, hoe dat die ghene die alle hemelsche ende eertsche creaturen verzaedt mitter claerheit sijns ewigen lichts, die verdorste ende verdroechde in den cruce* 1, 316.

Bij de oratio obliqua kan in 't mnl. de volgorde van relatieve en *dat*-zinnen anders zijn dan in 't nnl. De zinsbouw getuigt van een meer primitieve gedachtengang, die de deelen losser naast elkaar zet. In de jongere taal worden bepalingen, relatieve zinnen e.d. in de *dat*-zin geschoven; de volgorde is: hoofdzin — *dat* — andere zinnen — vervolg van de *dat*-zin. In 't mnl. is deze orde uiterst zeldzaam. Ik heb er slechts één vb. van opgeteekend: *Ende wi vinden van hem lesen, Dat, doe hi kint was ende eens sliep, Een groet vier om zijn hooft liep* Sp. I², 47, 42—44. De gewone mnl. constructie is als volgt: *Doer oetmoet so biddix di, Die in sonden es bevaen, Wilt hijs berouwenesse hebben saen, Wilt hijs afstaen, comt hijs te rade, Dat gi hem selt doen genade* Lev. ons H. 3228—'32. *Ic peinsde, worde hi onse heere Dat ontvruchtic harde zeere, Dat wi alle waren verloren* Rein. I. 2333—'5. *Ende hi bat onsen Heere, Dor sijnre moeder eere, So wat hem gheviele, Dat hi behilde zine siele* Brand. 83—86.

In 't mhd. is dit evenzeer gewoon, bv.: *ich sage iu aber einez: swaz ir der vîgertage arbeitet, daz ez iu niemer nütze wirt* Berth. I, 269. *Ez behoeret dar zuo, der sun sî, daz der ouch lîde* Eckhart 440.

Eveneens getuigt van een meer primitieve syntaxis het verschijnsel dat relatieve zinnen gebezigd kunnen worden waar 't nnl. een *dat*-zin vertoont. Van Helten, Feestbun-

del De Vries blz. 27, wijst er op dat dit een overblijfsel is van parataxis.

1. Zinnen met het pron. rel. *die*.

Daer ic wel af zegghen dar, die utermaten scone was Alex. 8, 123. Beide zinnen zijn grammatisch schijnbaar van gelijke waarde, hoewel de eerste geen zin geeft zonder dat hij in verband wordt gebracht met de tweede. *Van selken rade, als men mi seghet, die aen u allene leghet* Theoph. 241. *Om de lieve, die hi wiste, die si droughen an Jhesum Christe* Franc. 4843. Parallel staan een *dat*-zin en een relatieve zin: *ende (si) dancte onser vrouwen sere diese op dien dach niet en liet sijn sonder messe maer dat sise dede sijn te so groter feesten* Marialeg. 2, 265. Vgl. Stoett §§ 61, 331. Paul, § 347. Verdam, Aant. Theoph. 441, noemt dit soort „onnauwkeurige constructies", maar wil ze toch niet emendeeren.

2. Zinnen met *daer*, *waer*.

Doe sach hi waer ene hant screef III wort Sp. I³, 4, 39. *Doe saghen si waer een Gods kint up die zee voor hem zwevede* Brand. 1204. Paratactische aansluiting: *Nu haddi versteken ofte doot alle die lieden, clene ende groot, die hi waende ende dochte, daer hem last af comen mochte* Sp. III⁵, 38, 45.

Ook tweemaal *daer: Tyren, daer men af las, daer menech mensche bleef verloren* (Stoett). *Daer hi woude, daer men hem soude thoeft afslaen* Sp. II⁵, 8, 148. Vgl. Stoett §§ 62, 331. Paul. § 342. Mnl. Wbk. II 82. Neckel, Z.Z. 40, 477 noemt gevallen als ono. *Brynhildr sá, hvar madr stórr stód vid eik eina* „ziemlich häufig"; hij brengt parallelen uit eng. en hd. *tho was I war, wher that ther sat a quene* (Chaucer); *see where he stands* (Dickens). De aant. van Bonebakker Brand. 1204: „waer, vgw. = dat" getuigt

van zijn modern-grammatisch standpunt. Verg. ook het grieksch: αἵ δὲ Ἀργεῖαι τὴν μητέρα αὐτῶν ἐμακάριζον οἵων τέκνων ἐκύρησε Herodotos I, 31.

NEWARE DAT—MAER

Naast *neware* komt ook, doch slechts zeer zelden, de meer omschreven uitdrukking *niet en ware* voor: *Ic minne u, niet en ware met Gode Ende metten lieden en es men niet ode* Sp. II[6], 61, 37; Vinc. *sed*, de variant heeft *ne ware*; *neware dat* zal daarom beteekend hebben: *ware het niet dat*, maakte dus een restrictie op hetgeen voorafging of volgde. Daar een onderwerpszin vanouds al of niet door 't voegw. *dat* werd ingeleid, is ook de vorm *neware* wschl. even oud als *ne ware dat*.

Zoowel in 't nederlandsch als in 't hoog- en nederduitsch heeft de oude vorm, ohd. *niwâri*, osa. *ne wâri* vrij groote veranderingen ondergaan; dit zal toe te schrijven zijn aan het feit dat de verbinding steeds enclitisch is geweest, en zoo los gemaakt werd van de onderwerpszin, die het toch eerst inleidde.

In 't duitsch staan vele overgangsvormen tusschen 't mhd. *newaere* en 't nhd. *nur*, vooral *naer*, *neur*, *niur*, *nour*. (Kluge). De klemtoon is dus blijkbaar op de negatie gevallen. Van de tweede syllabe zijn slechts de *r* en de vocalisch geworden *w* gebleven. De ags. vorm *naére* wijst op het tegenovergestelde, dat nl. de tweede syll. de klemtoon droeg.

Voor 't nederlandsch wordt overgang van *w* in *m* aangenomen. Zie Mnl. Wbk. IV 997 vlgg., en verder de daar genoemde litteratuur. Men zal dus in 't mnl. naast elkaar zien de talrijke variaties, bv. *neware dat*, *neware*, *nemare dat*,

nemare, newaer (dat), nemaer (dat), ware ∞ *waer (dat), mare* ∞ *maer (dat).* [1])

De negatie kan *en* of *ne* luiden.

De beteekenis ging gemakkelijk van exceptief in tegenstellend voegwoord over, en later werd het tegenstellend bijwoord. Exceptieve kracht is nog duidelijk aanwezig in *maer* met of zonder *ne*, in de bet. „tantum"; cf. Stoett § 231, Mnl. Wbk. IV, 1003. Dit komt ook nog voor tot in de 17de eeuw.

Vooral in de latere M.E. is *maer* in de bet. „sed" zeer gewoon. In Mariken van Nieumeghen (1144 vss.) komt het zoo 26 maal voor, geen enkele maal meer met *dat* verbonden. Want ook de vss. 210—'11: *Ick en ben die beste van mijnen maghen niet, Maer u dat ic emmermeer niet dan ionste en toge* zullen we anders moeten opvatten dan Leendertz doet, blijkens zijn aanteekening: „Het eigenaardig gebruik van *maer dat* verklaart hier gemakkelijk de veranderingen van U. S." Deze drukken, van 1608 en 1615, hebben resp.: „Maer u ic nimmermeer n. d. j. t." en: „daer ik u nimmermeer dan i. en t." Ik wil hierin zien een geval, waar een zin door *dat* wordt ingeleid nà een voorafgaand woord, waar de nadruk op valt, in dit geval *u*. (Zie verder beneden, IId). Deze constructie komt Mar. nog voor in de vss. 54, 431, 660 en 774. Desnoods zou *maer dat,* in een oudere tekst, nog te verdedigen zijn, ook na deze statistische gegevens; doch ook de plaats van *u*, tusschen

---

[1]) Het is mij niet duidelijk hoe Verdam, waar hij toch ook de oorsprong van *maer* uit *newaer dat* aanneemt, zeggen kan, Mnl. Wbk. II 83, dat in de plaats: *Ic en seit om gene sake, maer dat ic speelde metten knape*, Ferg. 670 het voegwoord *dat* expletief is. Hetzelfde zegt Bonebakker, in de aant. op Br. H. 1336: *Doch saen eest niet herde goet maer dat mi herde wee doet die grondelose bitter helle*: „*dat* is expletief."

maer en *dat* in, maakt het bijeenhooren van deze twee woorden zeer onwaarschijnlijk.

Andere plaatsen waar *maer* en *dat* toevallig zijn samengevallen, geeft het Mnl. Wbk. IV, 1000 Aanm.

Maar ook een andere oorsprong van *maer* = „sed” is wellicht nog aan te wijzen.

De vaak voorkomende bijvormen *mer*, *mar* en 't overigens zeldzame *meer* (Getijd., Lsp., Fri. Stadr., Gerl. Peters) doen denken aan 't mhd. *mêr*, dat eveneens van augmentatief adversatief is geworden. Müller, Mhd. Wtbch., spreekt zich niet stellig uit, doch vergelijk de volgende plaatsen uit Meister Eckhart (Ed. Pfeiffer): *Jâ ich spriche: und bildestû got in dich, swaz dû werke dar umbe würkest, diu sint alliu tôt unt dû verderbest guotiu werc*, mêr: *dû tuost ouch sünde* 189, 21—23. *mêr* staat gelijk met de uitdrukking *ich spriche mêr*, bv. 222, 37: *Alse man eine crêatûre setzet gegen die andern, sô schînet si schône unt ist etwaz: aber als man sî setzet gegen got, sô ist si nicht. Ich spriche mêr: sol diu sêle got erkennen, sô muoz si ouch ir selber vergezzen. Ich spriche: sêlikeit lît weder an vernünftekeit noch an willen*, mêr: *obe den zweien lît sêlekeit* 256, 12. *Ez sprechent die meister: der sun ist ein bilde gotes unde diu sêle ist gebildet nâch dem bilde. Sô sprich ich:* mêr, *der sun ist ein bilde gotes boben bilde* 315, 35.

In 't Mnl. Wbk. komt s.v. *maer* de vorm *mer* voor in de volgende bronnen: Troyen, Rein. II, M. Loep, Arch. v. Buren, Vergi, Profijt. Liedeb., Limb., Hild. De vorm *mar*: Cron. v. Brab., L. v. J., Bloeml. 1, 81, 29; 3, 40, 363 (Lanc. Rose) Limb. Serm. Verdam heeft de vormen promiscue, de bovengenoemde bronnen zijn dus toevallig zoo bijeen gekomen. Toch schijnen de vormen *mer-mar* overwegend oostelijk (en Holl.) te zijn. In de Limb. Serm.

zijn deze twee de gewone, blijkens 't gloss.; ook Ger. Potter v. d. Loo (Tschr. 8, 275—295) heeft steeds *mer*. Deze vorm zou dus uit het mhd. bij ons zijn kunnen binnenkomen; of, als hij in 't mnl. zelfstandig is ontstaan, kan hij in zijn constructie een steun gehad hebben aan zijn oostelijke verwant.

In de volgende vbb. schijnt *maer* (*dat*) ook niet anders te zijn dan een aanknooping aan 't voorgaande:

Het gheviel op eenen donderdach,
Omtrent der sester uren,
Maer dat *die heere Jesus gevanghen wert.*

Knuttel. Geestel. Lied blz. 153.

Ic lach op eenen morghen stont ende sliep;
mijn dochte, dat mijn coninc davet riep,
maer dat *ic souden dichten alsoe scoene*
van die heilighen drie coningen een niewe liet,
maer *die te coellen rusten in den doemen.*

ibid. blz. 501.

Verg. Ferg. gloss. i. v. *maer*. Dit dient, bv. vs. 17, ter inleiding van een nieuw gedeelte van 't verhaal. Toevallig heeft het ofra. daar ook *mais*. Een dergelijke augmentatieve bet. van *maer* is dus ook zeer goed mogelijk. In dat geval kan de negatie *ne* eraan zijn toegevoegd naar analogie; vergel. Stoett § 231.

DAN = „MAAR"

In een vergelijkende samengestelde zin wordt in 't mnl. zeer vaak in de nazin na *dan* het voegwoord *dat* niet gebezigd. Bv.: *mi en es niet beter dan ic kere ten clusenare* Mor. 2451. Hier hebben we een nazin in de eerste naamval. Bedenken we hoe het gebruik van *that* als

voegwoord in 't westgermaansch zich heeft ontwikkeld, dan zullen we niet mogen aannemen dat een nazin met *dat* oorspronkelijker is. In 't osa. evengoed als in 't mnl. en andere germaansche dialecten zien we dat naar een substantiefzin al of niet heengewezen worden kan door een aanwijzend woord in de voorzin. Ook in deze wijze van zinsbouw zal dus de zin zonder *dat*, welk woord immers oorspronkelijk demonstratief was, en tot de hoofdzin behoorde, even gewoon zijn geweest als die mèt *dat*. De plaats van de nazin kan ook ingenomen worden door een znw. of een infinitief, [1]) met dezelfde grammatische functie.

De opvatting van verscheiden taalgeleerden als zou na *dan* het voegwoord zijn weggevallen, kunnen we dus niet deelen. Voor het mnl. heeft Franck deze meening het eerst geformuleerd in zijn aanteekening bij Maerlant's Alexander, op blz. 405: „*dan* absorbeert er op volgende voegwoorden."

Het Mnl. Wbk., II kol. 52 heeft dit overgenomen. En deze „absorbeerende kracht" van *dan* wordt uitgebreid ook over andere partikels, kol. 53; a. *dan* staat gelijk met ons *dan* en een hypothetische conjunctie, mnl. *of*; dus met ons *dan als: Hets mere wonder.., dan die hemel nederviele* Velth. IV, 10, 11. b. *dan* = ons *dan* en een conjunctie van tijd, mnl. *doe, alse, nu* enz., dus = ons *dan toen, dan wanneer, dan nu: Dat hem was meerre verdriet.. dan hi was in den torment* Sp. II[6], 28, 55. c. *dan* = ons *dan* en een causale conjunctie, mnl. *bedi, want*, ook *dat* (z. ald.), dus = ons *dan omdat, dan dat: Daer es mijn joncfrouwe Galiene beseten van enen coninc .. omme gheen*

---

[1]) cf. Stoett § 280. infinitief met of zonder *te*. Van Helten, Tijdschr. 11, 165: „gelijk van zelf spreekt is hier aan de onbep. wijs zonder *te* het praedicaat van oorspronkelijkheid toe te kennen."

ander dinc, dan hise gerne name te wive Ferg. 4358.

Bezien we de voorbeelden goed, dan blijkt dat we nooit een andere partikel behoeven bij te denken dan juist *dat*. Dit voegwoord wordt, in zijn verschillende nuances, als „hypothetische, temporale of causale conjunctie", weggelaten.

Zoo ook Muller, in Tijdschr. 8, blz. 287, Ger. Potter v. d. Loo: *Ende niet dan ic dy eens gesien hebbe, ic en saldy nymmermeer meer willen sien.* Aant. „*dan* „absorbeert" hier het in de gedachte volgende *als: niet dan* bet. hier dus: „als (ik) maar", evenals bv. Rein. 2, 5383", met verwijzing naar Franck. Weer behoeft men slechts *dat* in te vullen.

Stoett § 323, 141 opm. III.

Huygens' Voorhout 579 ed. Verdam–Leendertz: *Liever as ick Griet souw vrijen* Aant.: „*As*" „als, dan", waarna *dat* is uitgelaten. Na *dan* vallen allerlei voegwoorden uit."

Voor het osa. doet Behaghel, Hel.-Synt. § 490, dit verschijnsel niet uitkomen. Zie evenwel:

than is erlo gehuuem ôdar betara firiho barno that he ina fram uuerpa endi thana lid lôsie af is lîchamon endi ina âno cuma up te himile, than he sô mid allun te them inferne huuerbe 1486—'91. *that is mêra thing than man hîr an erdu ôdoc libbea* 1639—'40 verder 1500, 1714, 1868, 3301. Behaghel behandelt deze vergelijkende samengestelde zinnen onder de rubriek: „Hauptsatz mit conjunctionellem Nebensatz". Ik kan mij hiermee niet vereenigen. De vergelijkende partikel *than* is geen voegwoord. En de nazin een „Nebensatz" te noemen in vergelijking met de voorzin, die „Hauptsatz" heet, is stellig onjuist. In het eerste der gegeven vbb. zijn de beide zinnen die worden vergeleken: *that he.. uuerpa endi.. lôsie.. endi..*

cuma, en *he.. huuerbe* grammatisch volkomen gelijkwaardig; het zijn beide substantiefzinnen, en ze staan beide in dezelfde naamval. In het tweede vb. is de zin *man.. libbea* gelijkwaardig met het pronomen *that*, dat subject is. Zie verder boven blz. 42, Hel. vs. 5691.

Voor het mhd. zie Paul § 351: „wo zwei sätze mit einander verglichen werden, genügt einfaches *danne*, ebensowol wie *danne daz*." In alle drie vbb. staat het ww. van de nazin in de conjunctief; deze is mhd. hier gewoon.

Ook in jongere taal is het weglaten van *dat* na *dan* niet ongewoon. Zie Van Helten, Vondel's Taal § 160. Bij Hooft: *schrap Stondt hij* (Achilles) *veel liever dan hij stack in lust versoncken* ed. Leendertz-Stoett I. blz. 169. *'K lagh liever in vijf en twintigh vegevieren, dan ik gingh met een rijk wijf brallen.* Warenar 755. Bij Bredero:

Hoe kan u dienst, mijn Vrouw zijn immer meerder nut,
Dan ghy haer hartsen-vreught en u Spits-broer beschut?

Rodr. ende Alph. Dl. III. 4 Toon.

Ick loof niet anders dan de man van komst u [1]) *geweeten het*
Die de Mensch aldereerst een kleene werelt geheeten het

Moortje 822—'23,

In 't mnl. komt evenwel, zoo goed als in andere dialecten, het voegwoord *dat* vele malen wèl voor na *dan*. cf. Stoett § 323, 141 opm. III. Zoo bv.: *Mit alsoe groter mynne sijn die heligen in God verenicht, dat sij liever niet en wolden wesen* dan dat *God niet en* weer, *ende sij wolden liever nederdalen ter hellen* dan dat *Godes glorie niet en* weer Brugm. 1, 232. *Ende niet bet mach hi Gode behaghen* dan dat *hi sijn heilighe leven* pijn *nae te volghen* 1, 258. *Wat is Cristum nae te volgen* dan dat *een yghelic die wech* naewandert, *die hi voer heeft ghewandert* 1, 256. — Een merk-

[1]) Men moet natuurlijk lezen: *u komst.*

waardige plaats is: *Ende woude niet om die werelt al dat hoir eer creghe misval*, dan dat *hise gaerne* siet *ende lieflic tot hoir gonsten* vlyet M. Loep IV, 633—'6. *Dat hoir eer creghe misval* is objectszin, afh. van *woude niet*. Dan dat *hise gaerne siet* is een exceptieve zin, volgend op *niet*. Doordat de consecutio temporum èn de modus worden verbroken (*siet* na *creghe*) krijgt de tweede zin een eenigszins onafhankelijk karakter. — Iets dergelijks valt waar te nemen Marialeg. 2, 229: *maer noyt mensche en conste gheweten waer hi ghevaren was* dan dat *men meynt als hi wt den cloester clam dat hem die viant . . wech voerde*. Op het *noyt mensche en conste gheweten* wordt een beperking gemaakt. Men weet het niet, maar meent althans dat de duivel hem wegvoerde.

Gelijk bij de oratio obliqua, bij twee of meer voorwerpszinnen, dit parallelisme van de constructies mèt en zònder *dat* bewijst dat de tweede zin, zonder *dat*, niet beschouwd mag worden als een hoofdzin, dat er geen sprake is van een uitloopen van de samengestelde zin in hoofdzinnen, of van een herstel der syntactische rust, zoo is dit ook hier het geval. Bovendien duidt, al ontbreekt het voegwoord, de conjunctief in de nazin vaak het doorloopen der oratio obliqua aan. Geen hoofdzin is het, die door *dan* wordt ingeleid.

Evenals bij de vergelijking van twee substantieven, als die tot uitdrukking komt door een constructie met een comparatief gevolgd door *dan*, het eene psychologisch minder is dan het andere, zoo is dit ook het geval met substantiefzinnen. De zin na *dan* is psychologisch dus van minder waarde. Hierdoor verleid zal Behaghel geschreven hebben dat die nazin grammatisch eveneens van minder waarde, minder zelfstandig is dan de voorzin. Dit nu is

niet juist. Wel kan *dan* verschillende nuances bezitten, een uitzonderende en een tegenstellende. In 't nnl. kan men het weergeven door *behalve,* of ook door *maar*. Alleen dient men steeds in 't oog te houden dat men de mnl. constructie niet intact laat. We zullen de twee nuances met voorbeelden toelichten. In de genoemde plaats: *Daer es mijn joncfrouwe G. beseten van enen coninc. . omme gheen ander dinc, dan hise gerne name te wive* is de nazin, na *dan*, een beperking van, of een uitzondering op de voorzin. Men zou *dan* kunnen weergeven door nnl. *behalve (dat). Hise gerne name te wive* is een wensch, vandaar de conjunctief.

Stoke 6, 430—'31: *Olout hils niet meer tale*
Dan hi ginc ter cameren in.

Hier is sprake van een tijdruimte: „O. sprak er niet langer van dan tot op het oogenblik dat hij de kamer binnenging." *Hi ginc ter cameren in* is een reëel feit, dat eerst moet plaats hebben, voordat het *tale houden* eindigt. Vandaar de indicatief. [1]) Zou men het vb. uit Stoke in nnl. weergeven, dan zou men voor *dan „maar"* gebruiken. Het „ter cameren in gaen" is een daad, die het „tale houden" doet eindigen, is er dus psychologisch een tegenstelling mede.

Hier volgen eenige vbb., waar men *dan* zou kunnen weergeven door *behalve (dat)*, waar het dus een restrictie op het voorgaande uitdrukt.

Soe dat hi en dachte om gheen dinck
Dan hij hair mocht comen bij M. Loep I, 2790
Wat doet hi anders diese (de heiligen) *vererret*
Dan hi verbelgen doet den ghonen
Diere in wandelt metter wonen? Sp. III[7], 25, 30—32
Die dies en dreven geen ander wee

---

[1]) cf. Delbrück, P. B. B. 29, 300—301.

Dan si Herasmus baden sere
Dat hise bevele Gode, onsen Here Sp. II[4], 12, 119—'21
Wie mochte els bringen in der noet
Hem diet al ververde,
Dan hi hem selven daer in besloet M. I, 346—'48
Wat lone wanewijs ontfaen?
Niet dan men ons uut sal slaen
Tote elker heren hove Verkeerde Mart. 4—6.

Want die sele mint al dat din lighame sagte duet, ende dar ombe en magse nit stedeger minnen hebben tengenen dinge anders danse altoes din lighame na volget al dis hemè lustet Limb. Serm. 323, 24—27. *Oec mede so sijn so veel valscher begripers, die niet en begheerden dan si di erghent in begripen mochten* Brugm. 2, 267.

De tegenstelling treedt meer naar voren in de volgende vbb.:

Also als ic ghemerken conde
So waer hi bet bleven daer
Dan hi der porte quam so naer
Dat hijs hem al volghen dede Stoke 6, 692—'95.

Das ghetymt uch vyl bas
Dan yr in senden sorgen
Levent avont unde morgen
Haagsch Liederhs. diss. J. A. Nijland II 13—15.

Dats die en sparen meer noch min
Dan al hen gheven in minnen
Hadew. XXXIV 15—16.

Ic ware mi liever doet. dan ic dus ghequellet ben. Ned. Archief v. Kerkgesch. N. S. III blz. 81, midden 14[de] E. met interpunctie van 't hs.

Dat ware mijn wille bet
Dan ic ghevanghen ben int net
Ende ic nu moet stelen varen C. en El. 113–'15

We hebben gezien dat in de mnl. constructie het element der tegenstelling aanwezig is. Maar wanneer Stoett, § 300, zegt dat *dan* in 't mnl. o.a. veel gebezigd werd in de zin van *maar, maar alleen;* en wanneer hij voor *dan* in: *Olout hils niet meer tale dan hi ginc ter cameren in* eenvoudig *doch* meent te kunnen substitueeren, dan heeft hij m. i. de constructie niet juist opgevat.

Met hetzelfde recht zou men kunnen beweren dat in 't mhd. en osa. *danne* en *than* de beteekenis *maar* konden hebben, waaraan toch wel niemand zal denken.

Vooral dient men in 't oog te houden dat het mnl. te allen tijde na *dan* het voegwoord kàn bezigen, en daarmee aanduiden dat de zin na *dan* geen hoofdzin is, maar een zin, wiens bestaan alleen mogelijk wordt door 't verband met het voorgaande.

Stoett geeft alleen een logische explicatie voor moderne lezers, maar verduistert daardoor de historische ontwikkeling. Hetzelfde gebeurt wanneer uitgevers van mnl. teksten hun eigen moderne interpunctie gaan toepassen. In 't boven genoemde vb. uit Stoke (6, 430) heeft Huydecoper: *Olout hils niet meer tale; Dan hi ginc ter cameren in. Hem allen dochte, Dat beter ware verre te voren, Dan si alle waren verloren* 212—'4. De komma's dienen meteen tot afscheiding der versregels. Bergsma, C. en El. 371: *Ic hebbe liever, dat wi vechten, dan ict u seide bi bedwanghe. Hi en begheerde gheen ander goet, dan hi den camp vechten moet* 1178. Ook 113. Elders weer heeft hij geen interpunctie: *Hi hadde eer ontbeert der vrame vanden sadel ende tyewin dan Elegast keerde weder in* 864. Verdam, Mnl. Wbk. III, 1003: *Wint en es el niet, dan deen iaghet ende dander vliet* Natuurk. 827. De zin na *dan* is uitsluitend een uitzondering, hij volgt op *el*, en is niet een tegen-

stelling bij de heele voorzin. Een modern lezer zou dit laatste kunnen meenen.

Ook dient er hier op gewezen te worden dat de voorstelling van Stoett, § 300 Opm., als zou dit „gebruik" van *dan* = „*maar*" „voortvloeien uit de beteekenis *behalve*" onjuist is. Uit de boven gegeven vbb. blijkt dat beide nuances, die van de uitzondering en die van de tegenstelling, even oorspronkelijk aan *dan* eigen zijn. En dat we werkelijk slechts mogen spreken van nuances van één constructie, niet van twee of meer aparte constructies, wordt bewezen door de vele mnl. voorbeelden, waar *dan* slechts de vergelijking uitdrukt, en waar we eventueel evengoed *behalve* als *maar* ter logische verklaring zouden kunnen substitueeren, of ook geen van beide.

In 't mnl. komt *dan* ook voor na een positief of een superlatief, cf. Stoett § 147 en verder Bonebakker, Aant. C 1363. Ook hier ziet men een tegenstelling, bv. in: *Ic sage gerne dat wi uttrecken dan wi van hongere sterven hier binnen* (Stoett). Zoo ook in: *ic hadde doet gheweset, en hadde mi god niet sonderlinge cracht ghegeven dan den ghemeinen lieden* Hadew. 2, 34, 18—19. *Want ic was rÿc genoech uwen scade te verghelden Dan ghi mi quÿt waert te laten* Marialeg. I, 126. *Dan* na superlatief: *Si vonden* (hem) *in den tempel, als een fonteyne der wÿsheit midden onder die leraers sittende, alse een exemplaer der oetmoedicheit eerste horende ende vraghende dan hi leerde; want dieghene, die eerste antwoerden dan si horen, tonen hem sot te wesen* Brugm. 2, 270.

Ook na *so*, waar gewoonlijk *als* of *so* optreedt, vindt men *dan*: *Het waer noch also scone, coninghe dwinghen ende iaghen, dan selve de crone draghen* Stoke 1, 214. cf. Stoett § 141 Opm. I. Voor jongere taal Huydecoper, Proeve van Taal- en Dichtkunde, blz. 606—607. Ned. Wbk. s. v. *dan*,

kol. 2275 Aanm. „Bij sommige schrijvers vindt men *dan* ook gebruikt bij gelijkstellingen. Brandt, *De Ruiter* en *Leev*". En verder: *hetgeen alzoo gevaarlijk... is, dan een geheele verandering van levenstrein* Justus Bickerstaff, Nagtstudie n°. 2 (1748) bij: Hartog, Patr. en Oranje blz. 96. *Welligt bezit niemand onzer dichters eene zoo gelukkige gave om zich de denkbeelden van anderen toe te eigenen dan Mr. J. van Lennep* Muzen I 469 (1834). *Sommige mijner uitspraken dienden niet zoozeer om het kloosterleven te veroordeelen, dan wel om hen te bestrijden, die..* J. Lindeboom, Erasmus blz. 103 (1909). *Zoo ik eene opvatting van dien aard had gehuldigd, zou zij niet zoozeer tegen de Schrift hebben ingedruischt, dan wel tegen de meeningen der Scholastieken* ibid. blz. 107. Men ziet dat het te allen tijde mogelijk is een vergelijking door middel van *dan* te doen uitkomen. In de 2 laatste vbb. werkte bovendien de geijkte woordverbinding *dan wel* als inleidende tegenstelling van een nazin bij het optreden van *dan* mede.

Paul § 351 Anm.: „vereinzelt steht.. *denne* statt *sô* oder *als*: *sô vil der hôhen vröude denne er dâ gewan* N." Ik teekende het nog éénmaal aan in 't Nibelungenlied, 1456: *i'ne gesach sô gerne nie boten in langen zîten denne ich iuch hân gesehen.*

Van veel gewicht is ook de constructie ἀπὸ κοινοῦ. Deze is mnl. als in andere dialecten, lang niet zeldzaam. cf. Stoett §§ 63 en 259 en daar aangehaalde litteratuur. Aan 't eind van de laatste § geeft Stoett vbb., waarin meer dan één woord of een geheele regel bij twee verschillende zinsdeelen behoort. Van vergelijkende zinnen vindt men er geen voorbeeld. Deze komen voor: *appelleren... Waer om dat hi dmenschelijke geslachte misdadich Meer ontfermt ende es ghenadich Dan ons arme gheesten*

eeuwich versmaet Mar. 731—'3. *Si en achte schande noch schaemde Dan also veel myde sy, Selve hem te comen bi* M. Loep III, 374—'6. Te eerder is een constructie ἀπὸ κοινοῦ mogelijk, omdat zeer dikwijls ook heterogene dingen met elkaar worden vergeleken. Bv.: *Het was een scip mids in de zee, daer in pelegrimme mee dan ander have in was geladen* Sp. I[7], 62, 1—3. Dus *pelegrimme* en *ander have. daer hij nye profijt af en creech dan overgroten coste ende afterdeel* Ger. Potter v. d. Loo, Tijdschr. 8, 292. *Overgroten coste ende afterdeel* zijn toch niet „een klein profijt". Wij kunnen wel zeggen: „Daar kreeg hij geen profijt van dan eenige guldens." Een dergelijke constructie ἀπὸ κοινοῦ doet ons taalgevoel vreemd aan.

Wordt deze vergelijking nu toegepast op zinnen, dan krijgt men weer eigenaardige perioden. Bv.: *Van anderen dingen hi niet en weet dan hi mict an teten vaen* Sp. II[4], 56, 26. *Hine gaf u weder gout no scat Dan hem berouden sine sonden* Beatr. 656. Verdam, Mnl. Wbk. II, kol. 54 zegt: „de uitzondering kan van eene andere soort zijn dan het vooropgestelde geval, zoodat dan het mnl. *dan* bij ons moet worden weergegeven door *maar, maar alleen*". Hier spreekt logisch dus ook de tegenstelling, de exceptie.

Voorbeelden der constructie ἀπὸ κοινοῦ uit 15[de] eeuwsch proza mogen hier volgen. *onse lieve here die heeft alle creaturen daer toe geschapen dat sij hem moeten dienen Dan allene den menschen heeft hij sinen vrijen wille gegeven* Claus van Euskerken, Arch. v. Ned. Kerkgesch. N. S. III blz. 242; *allene den menschen* behoort bij de voorzin, 't ww. *geschapen*, in acc. verhouding; bij de nazin, 't ww. *gegeven*, in datief-verhouding. *Vele mer secht Salmon dar van, dan ick en doer yu nicht mer hyr af scriven* Langenberg, Quellen

u. Forschungen zur Gesch. d. deutschen Mystik, blz. 124. Vooral ook de ontkenning *en... nicht* in de nazin is merkwaardig, en wijst op losmaking. Toch mag men met *dan* geen nieuwe zin laten beginnen. Vergelijk: *Ghi en sijt niet beter dan David en was* Knuttel, Geestel. Lied blz. 381; en zie Stoett § 238, (Mnl. Wbk. IV, 2496 d). [1] Hier werkt een bijgedachte: „David was niet minder". In een enkelvoudige zin heeft dit reeds eenige, hoewel geringe invloed op de constructie; in een samengestelde zin komt de spreker er spoediger toe twee zinnen te gaan voelen; vooral wanneer vóór- en na-zin ieder een apart w.w. hebben, zal dit licht kunnen gebeuren. *Vanden planten sijnre voeten totter scheidel sijns hoefdes en was niet gheheels in hem ghebleven, dan allene was in hem ghebleven die tonghe* Brugm. 2, 377. De herhaling van 't ww. geeft de nazin iets zelfstandigs. Maar de woordorde is die van een bijzin.

Wat de modus in de door *dan* ingeleide vergelijkende zinnen betreft, zoo zegt Behaghel, Hel. synt. § 490, voor 't osa.: „Bei positivem Hauptsatze enthält der Nebensatz den Conjunctiv, ist der Hauptsatz negativ, so enthält der Nebensatz den Indicativ". *cos im Crist te herran, milderan medomgebon, than er is mandrohtin uuari 1199; ni gisah enig firiho barno meron minnie, than he tho te them mannun ginam* 4497. Paul, § 368, voor 't mhd.: „Nach einem von einem comparativ abhängigen *danne* steht überwiegend der conj., wenn der regierende satz positiv ist, dagegen fast ausnahmslos der ind., wenn derselbe negativ ist."

Voor de overige germaansche dialecten, got., ono., ags.,

---

[1]) Erdmann, Grundzüge I § 190: „schon im 16. Jahrhundert, besonders häufig aber — vielleicht durch französischen Einfluss — im 18. Jahrhundert lässt sich die Negation im Nebensatze nach Comparativ beobachten, die eine ähnliche Wirkung erzielt, wie sie früher vielleicht der Conjunctiv erzielt hatte."

ohd., heeft Delbrück de zinnen na *than* onderzocht in 't zesde hoofdstuk van zijn artikel: „Der Germanische Optativ im Satzgefüge", P. B. B. 29, 283 vlgg. Zijn eindresultaat is: „Blickt man auf die angewendeten modi zurück, so ergibt sich, dass der indicativ gebraucht wurde, wenn der sprechende etwas dem reich der tatsächlichkeit, der optativ, wenn er es dem reich der vorstellung zuweisen wollte, und ferner, dass sich der optativ gewohnheitsmässig mit positivem hauptsatze, der indicativ mit negativem verbunden zeigt. Diese verbindung ist natürlich. Wenn ich sage *er kommt noch, ehe es abend wird*, so bleibt das abendwerden immer ein gegenstand der vorstellung, auch wenn der erwartete kommt; wenn ich aber sage *er kommt nicht, ehe es abend wird*, so muss die tatsache des abendwerdens eingetreten sein, ehe der erwartete kommen kann." (blz. 300—301). Zie ook Erdmann, Grundzüge I, § 190; Otfr. synt. 1 § 201. Stoett § 350 noemt de zinnen na *dan* niet. Van ouds dus na negatieve voorzin de indicatief. In het boven, blz. 88 geciteerde vb. uit Stoke: *Olout hils niet meer tale Dan hi ginc ter cameren in* komt de indicatief dus overeen met het oude gebruik. De persoonsverschuiving en consecutio temporum komen hier niet in aanmerking. De woordorde is die van een hoofdzin. Het voegwoord ontbreekt. Er is dus geen enkele index der hypotaxis. In de jongere taal hebben de indicatief-vormen de overhand gekregen op de conjunctief-vormen. En, door het minder fijn gevoel voor de modi, zijn ind. en conj. dooreen gebruikt; zie boven blz. 69. Ook dit zal aan de afhankelijke zin steeds meer het karakter van zelfstandige zin hebben verleend.

We hebben dus gezien hoe bij een vergelijkende samen-

gestelde zin, door de omstandigheid dat het voegwoord *dat* meestal werd weggelaten bij de nazin, de twee deelen in nog scherper grammatische tegenstelling met elkaar konden komen dan reeds uit de aard der zaak het geval was. Ook op de andere eigenaardigheden van de middeleeuwsche taal, die deze splitsing van de groote zin in twee hoofdzinnen in de hand werkten, hebben we de aandacht gevestigd.

Het behoeft ons dus niet te verwonderen, dat we reeds in de M. E. in vele gevallen geneigd zouden zijn *dan* met „maar" weer te geven. Zoo b.v.. *Gheen discoort en is in beyden Dan des den enen wael ghenoecht, Daer toe him die ander vuecht* M. Loep I. 274. *O alre claerste dach der ewicheit, den welken die nacht niet en verdonckert dan die overste waerheit altoes verluchtet* 15[de] eeuwsche vertaling der Imitatio Christi, bij Kalff II. 444. *Want hi alhier mitter heylicheit der vaderen ende bisscopen niet te scicken en wil hebben dan alleen mitten historien der vorsten van Hollant* Clerc 2. [1])

Zoo ook in 't mhd., uit Berthold von Regensburg: *Unde dâ von wirt ir vil mêr bekêret danne sie sich ze tiefe hânt geneiget in die sünde* I 343. *Dâ liset man des niht, daz got ie deheinen sünder bekêrte von sînen houbetsünden an sînem tôde danne den schâcher alleine an dem kriuze, unde wurden doch alle die sache an geschriben, die in sehs tûsent jâren geschâhen, die eht endehaft wâren unde nütze, unde man*

[1]) *Dan* midden in een zin: *Dat ic dan kus leven hebbe, dats weder nature* Limb. Serm. 199, 8. Aant. Kern: „*dan* duidt hier een tegenstelling aan; men vertale dus: Daarentegen is het onnatuurlijk dat men een kuisch leven leidt, of: Maar een kuisch leven te leiden is tegen de natuur." Ik geloof dat de tegenstelling niet zoo sterk is als de vertaling van Kern aanduidt. Voor de syntactische ontwikkeling is deze plaats ook van weinig waarde, aangezien *dan* hier ahw. geen eigen, vaste plaats in 't zinsverband kan vertoonen.

hât doch vil unnützer dinge und unredehafter an geschriben in den selben zîten; danne *ob man daz geschriben haete, ob ez geschehen ist oder niht, dâ enweiz ich niht umbe* I 490; *waz ez sî, des enkan ich nicht verstân,* denne *alleine dunket mich, kunde ich ez begrîfen, ich kunde alle wârheit* Eckhart 9.

Maar eerst in de 16[de] eeuw zijn de twee zinnen werkelijk van elkaar gescheiden, is het gebruik van *dan* als tegenstellend voegwoord algemeen geworden. En, wat merkwaardig is, slechts in 't nederlandsch. De verwante dialecten kennen geen tegenstellend *dan.*

We willen nagaan of dit opkomen van *dan* in de 16[de] eeuw nu werkelijk een historische ontwikkeling is uit de oudere mnl. constructie.

Allereerst dient vastgesteld te worden dat dit tegenstellend *dan* uit de levende taal weer verdwenen is. Opmerkelijk, want dit is niet het geval met *doch*, *echter* enz. En tevens dat bij een vergelijking na de comparatief reeds sinds lang *als* naast *dan* ingedrongen is. Tegenstellend *dan* voert nog slechts een twijfelachtig bestaan in de boekentaal. Na de comparatief betwisten *dan* en *als* elkaar de heerschappij.

We zullen de 16[de] eeuwsche schrijvers aan een onderzoek onderwerpen om na te gaan wanneer *dan* als tegenstellend voegwoord in gebruik is, wanneer *als* na de comparatief; verder of tusschen deze twee verschijnselen eenig verband bestaat.

Als na de comparatief was in de M. E. niet geheel onbekend; zie Stoett § 141; deze geeft slechts vier vbb. Ik teekende nog een vb. ervan aan: *En sin gebot ons Heren, alse die tein gebot* Limb. Serm. 198, 4. Het Mnl. Wbk., i. v. *alse* voegw. Aanm. 3: „Het gebruik van *als* na een comparatief, voor *dan*, dat in de tweede helft der 16[de] eeuw

in zwang kwam en nog in onze spreektaal gewoon is, was mnl. nog onbekend", behoeft dus eenige aanvulling.

Voor het mhd. geeft Paul § 351 Anm. één plaats uit Walther met *als* na comp.

We willen de meening van een paar andere taalkundigen over dit onderwerp hooren: Huydecoper, Proeve van Taal- en Dichtkunde, blz. 130, zegt het volgende over *dan* en *als*: „Het geen wij meer gezeid hebben, dat de Spaansche geessel der Nederlanden, de Hertog van Alva, niet alleen de land- en Kerk-, maar ook ('t welk een noodzaakelijk gevolg was) de taal-wetten 't onderste boven smeet en verwarde, kan met geen voorbeeld klaarer aangetoond worden, dan met dit woord *dan*, integenstelling van *als*. Voor dien tijd, is niemand in staat mij eene enkele plaats aan te toonen, daar *als* voor *dan* gezeid wordt, daar het integendeel onmiddelijk na dien tijd in een algemeen gebruik kwam." H. neemt het jaar 1561, het Landjuweel van Antwerpen, de laatste triomf der Rederijkers, voor het eind van de periode der Ouden. Wij nemen gewoonlijk 't jaar 1530 als eindpunt der M. E. aan.

Bilderdijk schreef een opstel van 16 bladzijden „Over *Dan* en *Als* in de vergelijking, en 't echte gebruik daarvan." (Nieuwe Taal- en Dichtkundige Verscheidenheden dl. II. 1824, blz. 183—198). B. zegt van onze taal „dat haar aart en natuur louter natuurlijke Logica is." „Alle uitdrukking, en de geheele Nederduitsche Spraakkunst lost zich op in dit eenige punt,.. duidelijk en zuiver te denken en wel te gevoelen". Vandaar ook dat hij een logisch onderscheid maakt tusschen *dan* en *als*. Bv.: *„Een paard is grooter* DAN *een vlieg*, want een vlieg is NIET *groot*, kan niet groot genoemd worden, maar *klein*. — *Een paard is grooter* ALS *een ezel* kent aan den ezel de grootheid

toe, erkent dat het *ook een groot dier* is. Wel juist is zijn opmerking dat *dan* uitsluitende kracht bezit. Dit onderscheid lijkt vernuftig gevonden. Maar juist daarom gaat het niet op. B. beweert dat „onze loffelijke Bijbelvertalers” dit onderscheid hebben gemaakt, maar een overzicht van de aangevoerde plaatsen toont ons dat ze slechts met moeite in dit schema kunnen gewrongen worden. Zijn gouden spreuk *consuetudo jus facit* heeft hij niet op de M. E. toegepast. Hij zegt nl. dat Huydecoper, die voor *dan* ijvert, de Ouden voor zich heeft. Maar deze Ouden zouden, volgens B. (als Klerken) Latinisten zijnde, *dan* voor 't Latijnsche *quam* gehouden hebben; en daar *tanquam* na een comparatief in 't latijn onbekend is, zouden ze ook *als* geweerd hebben. Zijn ijver in 't bestrijden der 18[de] eeuwsche taaldespoten deed hem ook de middeleeuwers als zulke beschouwen.

Het Ned. Wbk. verschaft geen gegevens betreffende de chronologie, noch voor *dan* als tegenstellend voegwoord, noch voor *als* na de comparatief. Het geeft voor beide woorden plaatsen uit willekeurige schrijvers gekozen. Voor *als* komt onder alle vbb. slechts één 16[de] eeuwsche schrijver voor, Visscher, *Sinnep.* Voor *dan*: Visscher, *Brabb.* en Van Mander. Men ziet, dit materiaal is voor een historisch onderzoek niet bruikbaar. Het is, bij Huydecoper vergeleken, eerder een stap achterwaarts. Deze heeft zich althans de vraag der chronologie gesteld. Overigens sluit het Ned. Wbk. zich in de beoordeeling van *als* na de comp. bij Huydecoper aan. Gelijk deze deed, beveelt het ook het gebruik van *dan* aan boven, of althans naast het zich maar al te zeer indringende *als* (I, 247—249).

Wij hebben een vijftal schrijvers der 16[de] eeuw onderzocht op hun gebruik van *dan* en *als*. Het resultaat was het volgende:

Anna Bijns, Refereinen Boek I, 1525—1530:

dan = „maar" komt niet voor.

als na de comparatief evenmin.

Colijn van Rijssele, De Spiegel der Minnen, 1561 (6169 regels):

dan = „maar" komt niet voor.

dan overgang naar „maar", mnl. type: vs. 690: *Niet aensiende dominacie van goede* Dan *puer ghelijcke affectie van goede.* 1943: *Liefde die eere noch schande aensiet,* Dan *recht te doene dat natuere ghebiet.* 2310: *Soo en vindick niet dat hy.. eenighe quetse heeft van binnen,* Dan *inwendighe smerticheyt der sinnen.* 3566: *Meer vruechden creghe ick tot mijnen jolijte,* Dan *ick hem dit gordel sal stelen terstont uut onwaerden.*

dan na de comp. 16 maal vs. 1—1000.

dan „ „ „ zonder *dat* 2 maal vs. 1—1000.

als na de comp. komt niet voor.

Marnix, Bijencorf, 1569:

dan = „maar" 6 maal fol. 1—30, 100—130.

dan overgang naar „maar", mnl. type: *dat sy op de Sondaghen niet en souden moghen bidden voor de Zielkens,* dan *slechts alleenlijck op de werck-daghen* fol. 105b.

dan na de comp. op 31 folio's.

dan gevolgd door *dat*: fol. 30a, 108a.

als na de comp. komt niet voor.

Spieghel, Twe-spraack, 1584 (112 blzz.):

dan = „maar": *daermen... soudoyeren zoude moeten zeggen.* Dan *de wyl onze taal verre d'oudste ende ryckste is, is dit bewys ten over vloet* blz. 4. *Men zoude zonder twyfel meer gheleerdheid.. op de baan hebben.* Dan *dit is zwaarlyck ghemene mans bedryff* blz. 11. *Doch is my niet onbekend dat zy hier in den Overlanders volghen,* dan *alzo wy die in alles*

zonder onschickelyke verandering niet volghen moghen, behoren wy meer te trachten om onze taal int gheheel te beteren blz. 40.

dan, mnl. type (ἀπὸ κοινοῦ), blz. 29: *alzomen gheen zekere reghels heeft, wanneer deze letters haar eighen of welck der klinkers gheklanck zy hebben*, dan *by raming of uyt de ghewoonte lezen zy haar schrift.*

dan na de comp. blz. 48, 79, 105.

éénmaal, blz. 76, is het alleen het leesteeken, dat *dan* als „maar" zou kunnen doen gelden: *Merckt dat onze namen ghelyck óók de Hebreeusche doen, int buighen gheen verandering hebben*, dan *inden Barer, daar zetmer een s by.*

dan, gevolgd door *dat*, blz. 86 *byden Overlanders ist oock verachtelyck „du" te zegghen, kan niet vermoeden waarom*, dan dat*tet zo de wyze is.*

als na de comp. 25 maal.

Roemer Visscher, Sinne-poppen, de eerste 100.

dan = „maar" 13 maal.

dan overgang naar „maar", mnl. type: blz. 25: *Wie soude hier om macht en ghebieden willen koopen? voorwaar gheen vroedt verstandigh wijs man*, dan *een hooghmoedigh, trots, opgeblazen mensche.* blz. 68: *Oock woont* Ghenoegh (*die slechte Deerne*) *in Heeren Hoven niet*, dan *in slechte Hutten.* blz. 90: *Waer toe dient u de hovaerdy?* dan *om u goedt te verteeren.*

dan na de comp. 12 maal (en 1 maal na *qualijck*).

als na de comp. 8 maal.

Uit deze statistiek blijkt:

ten eerste: dat het gebruik van *dan* = „maar" zich ontwikkeld heeft, zonder dat het gebruik van *als* na de comparatief hierbij van invloed was. Marnix immers kent wel het eerste, niet het laatste. Dit resultaat kan ons

niet verwonderen, na hetgeen wij reeds van de middeleeuwsche taal hebben gezien.

ten tweede: is eenmaal *als* na de comp. gemeengoed geworden, dan schijnt het gebruik van *dan* = „maar" in veelvuldigheid eenigszins overeen te komen met het gebruik van *dan* na de comp.

Bij Spieghel: *als* na de comp. 25 maal tgo. *dan* 3 maal.
„ Visscher: *als* „ „ „ 8 „ „ *dan* 12 „

En: bij Spieghel: *dan* = „maar" 3 maal.
„ Visscher: *dan* = „ 13 „

Dit geldt natuurlijk alleen voor het overgangsstadium der beide constructies. Ook dit resultaat kunnen we nader verklaren. Als tegenstellend voegwoord was *maer* in de M. E. gewoon, en dit woord heeft zich ten allen tijde gehandhaafd. Bovendien zijn in de tweede helft der 16de eeuw woorden als *doch* en *echter* zeer bekend. *Dan* zat nog vast aan de oude constructie, en ging zich eerst langzaam losmaken. En toen, na de comparatief, *als* zich gelijke rechten had verworven, had *dan* mededingers gekregen, zoowel wanneer het tegenstellend voegwoord was, als wanneer het na de comparatief voorkwam.

De eerste functie, die pas aan 't opkomen was, raakte in gevaar, maar heeft zich toch uitgebreid.

De tweede, die het vanouds eigen was, werd tegelijkertijd aanmerkelijk getroffen.

En waar de schrijvers uit de 2de helft van de 16de eeuw dit *dan*, niettegenstaande z'n beide functies, toch nog als éénzelfde woord voor oogen stond, zal zijn gebruik, voor beide functies, ook ongeveer even veelvuldig, of althans eenigermate parallel zijn geweest.

Van dit laatste moeten we uitgaan als we de verdere

geschiedenis van *dan* willen bezien. Hoe toch is het te verklaren dat tegenstellend *dan* al spoedig weer uit de levende taal verdween, terwijl woorden als *doch*, *echter* e. d. bleven? Dit komt doordat het niet voldoende was geïsoleerd. Het was wel nevenschikkend voegwoord geworden, maar het was eng verbonden gebleven met de vergelijkende partikel. Na de laatste kwam steeds meer het voegwoord *dat* in gebruik, zelfs werd dit gebruik regel. Had men nu de afkomst van *dan* = „maar" niet meer gevoeld, dan zou het weinig gevaar geloopen hebben. Maar nu kreeg de eene functie, die van vergelijkende partikel, de overhand op de andere, die van tegenstellend voegwoord. Temeer daar voor deze laatste verschillende andere woorden in algemeen gebruik waren.

Het woord *dan*, dat door de eigenaardigheid van de taal zijn gebied had kunnen uitbreiden, werd, toen de grammatische omgeving zich wijzigde, binnen zijn oude grenzen teruggedrongen.

VERBA DICENDI EN COGITANDI ZONDER „DAT"

antwoerden. — één vb. Stoett § 205: Soe antwoerde: soe en conde. [1])

bidden. — Hi bat menne decken soude Rijmb. 7377.

denken. — Hi docht sy soude hem nemen tlijff M. Loep I, 2336.

dinken. — Mi dinke het bi der nacht si Ferg. 2014. Zoo ook: Alex. I, 726. M. Loep I, 411; IV, 548. Sp. III[6], 30, 46.

---

[1]) De mnl. tekstplaatsen zijn in deze rubrieken om practische redenen niet cursief gedrukt.

doen kinnen. — Een die Pancraes hiet dedem kinnen hi soude Ermenien winnen Sp. IV[3], 12, 19.

duchten. — Ic duchte mi die vaert sal rouwen Beatr. 301. Ook: Sacr. 160; Mar. v. N. 40, 1005; Esm. 324.

heten. — Ende hietse ute gaen daer naer, ende si vaste die dore slute Karel d. Gr. I, 326.

hopen. — Hi hopede het soudem comen te goede Fl. en Bl. 2801. Ic hope wi seghe sullen ontfaen Alex. V, 770.

horen. — Daer horde die heyden daer int leste der kerstine wet waer die beste Velth. 1, 4004.

machscien. — Machscien hi doet mi enech goet Alex. VI, 687.

meenen. — Die te verre sinen vrient betrout, ic meent een dicwile berout Alex. VI, 527. Ook: Marialeg. 1, 207; M. Loep II, 3706; IV, 549. Clerc 14, 80.

ontbieden. — Hi ontboet Brune grote Gods houde ende hi in Vlaendren commen soude Rein. I, 2253.

ontdraden. — Wi ontraden hi moghe verkeren ons volc met sire talen ende onteren Lev. ons H. 1094.

pensen. — Hi pensde hi sout bringhen voert die ondaet entie moert C. en El. 903. Ook Alex. VI, 302, 1194.

schatten = meenen. — Ic schat sy iewaers in een camer gemuyt sy Mar. v. N. 15. Zoo ook 130, 342, 352.

seggen. — Ende seide soene wiste niet waer soe ware Fl. en Bl. 1074. Mor. 2611; Rein. I, 1619, 3352; Br. 1038; Marialeg. 1, 8. 160; Ende seide hem dat hi upstonde ende mitten valkenaren uutrede, twaer alte zuete weder Clerc 135.

sien. — Hi sach hemne mochte bat gescien Mor. 3449.

spreken = zeggen. — De meneghe spreect hi en meines niet Lansl. 269. Limb. Serm. 205, 28.

sweren. — Ende zwoer, eer hi voere iet verre, hi soude

upt water wreken dan die doot van dien sconen man Sp. I^3, 4, 14. M. Loep I, 2267; Alex. VI, 122.

vernemen. — Dese jonge grave vernam wel die bisscop geruumt was Clerc 146.

visieren. — Bedi viseerden si si souden toghen grote onghedout Alex. VI, 1065.

vruchten. — Ic vruchte si mi nemmermeer comt uut Ferg. 1989. ic vruchte ic sal sterven saen Mor. 96.

wanen. — Ic wane hi hem selven niet versla Fl. en Bl. 1287. Ic wane het es Gods wille Br. 616. Verder Rein. I, 1102, 1352 enz. C. en El. 222; Stoke 6, 970; Sp. I^8. 7077; Beatr. 612.

cf. Paul § 196. 3 en 336a. Van een parenthetisch *waen* kan toch de zin, waar het is ingeschoven, afhankelijk zijn.

weten. — Nu wetic wel ic dede quaet Lev. ons H. 2425. Ic weet wel si heeft die creature selve ter doot ghebrocht Esm. 332.

willen. — Wildi ghi levet emmermeer, waer omme gadi dan in dit seer? Lev. ons H. 1384. Verder: Marialeg. 1, 7; Ferg. 47; C. en El. 119, 270, 802; Bl. III, 191, 67.

Weglating van 't voegwoord en tevens ontstentenis van 't pronomen personale vinden we bv. Sp. I^3, 16, 5 *Doe sprac Darius bade dat hi woude.* Lev. ons H. 3413 *So wildic wesen sonder waen anden cruce met di verdaen, ende oec met di hedemeer moeste deilen al mijn seer.*

Vergel. Otfr. synt. I § 288 vlgg. en 296 vlgg. Verder: P. Diels, Zur Entstehung der indirekten Rede im Deutschen, K. Z. 41, 194 vlgg.; deze geeft de ww. uit Notker, welke onverbonden aangevoegde bijzinnen vertoonen. Hij legt er de nadruk op dat men in geen geval een dergelijke bijzin als „parataxis" kan verklaren: Men heeft dit gedaan, omdat de moderne taal veelal geen andere woord-

orde vertoont, in dit geval, dan die van de directe rede. Maar waar de indirecte rede 't eerst optreedt, vertoont ze wel degelijk kenteekenen van de woordorde-in-de-bijzin: Notker Bo. 54, 4 Tu putas fortunam erga te esse mutatam = *Tû uuânest síh tiu fortuna hábe uuíder díh keuuékselôt.*

Ik heb reeds opgemerkt dat van parataxis hier geen sprake kan zijn; maar het lijkt mij twijfelachtig of dit met de woordorde zelfs der oudere teksten kan bewezen worden. Reeds bij de behandeling van 't ontstaan der *dat*-zinnen wees ik er op dat de woordorde die wij van modern standpunt geïnverteerd zouden noemen, dit in oudere teksten volstrekt niet behoeft te zijn. Om zijn uitspraak te staven zou Diels in elk geval de geheele woordorde van Notker hebben moeten onderzoeken, en ook dan zou de waarheid van zijn bewering nog slechts relatief zijn, als ze niet aan de andere dialecten, en de nog oudere talen was getoetst.

Het lijkt mij niet onwaarschijnlijk dat een dergelijk geval als door mij onder *ontbieden* is aangevoerd, de verbreiding der constructie zal hebben bevorderd. Het tweede deel, hier een bevel, zal steeds gemakkelijk de oratio recta genaderd zijn.

PROLEPSIS

Uit een substantief-zin met *dat* kan een gedeelte reeds van te voren in de hoofdzin geplaatst worden.

1. Ten eerste kan het subject van de *dat*-zin voorkomen als object van de hoofdzin. Dit gebeurt bv. vaak, wanneer op die wijze tevens een verbinding kan worden tot stand gebracht met het voorafgaande. Bv.: *Van den paeus Sixtus ende van Laurente, die somege seggen dat doegeden tormente* Sp.

II[3], 31, 18. *Als sij enen menschen in hoerre bewaeringe hebben, den sij marken dat goetwillich is* Claus v. Euskerken, Arch. v. Ned. Kerkgesch. N. S. III blz. 241. *dat* (pron. rel.) *si billic wel proeven souden dat si onrecht segghen* Clerc. 8. Op deze plaatsen is het proleptisch gebruikte woord niet op eenige wijze herhaald in de *dat*-zin. Wel is dit het geval: *Scipliede, diemen waent vor waer datse onse Here ghinder sende* Sp. I[7], 65, 208. *Du sies den aermen in meneger stonde . . dat hi blidelikere levet* I[8], 72, 53. *Dies eist groot recht dat wi hem lijen, dat hi geboren was van Marien* III[5], 5, 21. *Oec vorseide die felle gaste, die Normanne, van haren dingen, dat sie Bertaengen souden dwingen* III[5], 14, 96. *Mijn ziele weetic wel dat sij verloren es* Marialeg. 2, 126. *Als hijse gedachte dat hijse vergeten had* ibid. 135. *Gi wet wale die blumen die ten irsten en din somere ontsprengen, datse hebben meer saeps* Limb. Serm. 252, 16. Zoo ook 195, 13; 288, 13. *Si kenden den coninc, . . dat hi niet was harde fel* Rijmb. 12707.

2. Ten tweede kan een adverbiale bepaling, die logisch in de *dat*-zin hoort, bij 't ww. van de voorzin worden geplaatst. Bv. *Die keyser Justijn die qual lange an sine voeten al, ende sach wel in sinen tiden, dat hi no striden no riden mochte* Sp. III[6], 45, 65. *Nochtan weet ic wale alleweghe dat wi sullen hebben den seghe* Alex. II, 793.

In de *dat*-zin kan de bepaling worden herhaald: *Nu gheviel int lant van Gallen dat daer in waren gevallen so grote lieden* Sp. III[5], 7, 45. *Men pleghet in sine nuesgaten datmere enen ring in doet* Nat. Bl. II, 510. *Die moonken hadden groten vaer van den visschen, die waren daer datsi haer scip bederven mochten* Brand. 1185. *Maer anden coninc van Israel, Achab, en dedi niet wel dat hi vrientscap an hem sochte* Sp. I[2], 30, 5. Zie verder Stoett §§ 358, 359, 69, 229. Paul §§ 390, 392. 2. Vondel's Taal § 219.

VOEGWOORDEN ONTSTAAN UIT DE VERBINDING VAN VOORZETSELS MET „DAT"-ZINNEN

a. Zinsvoorzetsels.

Het mnl. kent de constructie dat een *dat*-zin afhankelijk is van een voorzetsel, zonder dat een pron. dem. in de vereischte nvl. voorafgaat, en zonder dat het voorzetsel tot voegwoord is geworden. *Schict u te vreden met dat ghy my hoirt* Ger. v. d. Loo, Tschr. 8. blz. 285. Froissart (ed. Buchon 9, 436) heeft op deze plaats: *Suffise vous quand vous me oyez. Ute desen gheryne der sielen, ende ute dat die Sone gheboren wert, die ewigte wijsheit, soe comt een claer licht* Ruusb. 4, 202. Surius vertaalt: *et ex ipsa Filii, id est aeternae sapientiae generatione. Van groter misdaet.. alse van den wige.. ende van dat wy sün huyse braken* Clerc. 147. *Neemt lichaem voer dat ghi waert scoon mij te bringhen in den wech der plaghen daer om moetti nu sijn gheslaghen* Elckerlijc 587. Vbb. uit nnl.: *d'idele waen van dat hy ietwes weet* T. en L. 4, 216 (J. de Brune). *Dat die.. alleen de oorzaak was van dat er het Protestantisme nog bloeide* Fruin, Gids 1889, II 281.

In deze constructies zijn de *dat*-zinnen geheel als substantieven gevoeld en behandeld. Dit kan reeds dadelijk het geval zijn geweest bij 't ontstaan van de *dat*-zinnen, mits het voorzetsel de accusatief regeerde; evenals bij alle andere substantiefzinnen zal de *dat*-zin oorspronkelijk appositie zijn geweest bij 't dem. pron. *dat,* waarmee hij later organisch samengroeide. Ik geloof dan ook dat elk germaansch dialect deze constructie zelfstandig heeft kunnen ontwikkelen.

Trampe Bödtker blz. 48 zegt over 't Engelsch: „I

am not convinced that Jespersen (Growth and Structure of the English Language p. 83) is right when suggesting that English owes to Scandinavian the use of a preposition governing a dependent clause: 'he talked of how people had injured him', but here too I have found the earliest instance in Orm, Ded. 161 *writenn uppo boc off Cristess firste come, off hu soth Godd was wurrthenn mann.* To my knowledge OE. possessed only the construction ἀπὸ κοινοῦ, as Wulfst. H 133, 15 *me swa gegraemedon thurh thaet hi noldon mine lage healdan*".

We zullen deze opinie dus kunnen deelen, en al zal Noorsche invloed op 't Engelsch ook in dezen niet uitgesloten zijn, even groot is de mogelijkheid van aparte ontwikkeling in beide dialecten.

Paul, Prinz. § 119 meent dat deze soort constructie door contaminatie is ontstaan, doordat er nl. een groote overeenkomt bestond tusschen de functie der bijzinnen en die der praepositioneele bepalingen.

Dit kan zeer zeker juist zijn, van psychologisch standpunt bezien. Deze omstandigheid zal de uitbreiding der constructie begunstigd hebben. Maar het ontstaan wil ik liever terugvoeren op de *dat*-zinnen, op de wijze als ik hierboven heb aangeduid. De constructie van een voorzetsel vóór een afhankelijke vraag: *at the idea of how sorry she would be* (Marryat) is ongetwijfeld secundair. Zie verder voor eng. en oudduitsche vbb. Paul t. a. p.

b. **Voegwoorden uit voorzetsels + dat.**

Over het ontstaan van deze tot voegwoorden geworden verbindingen van voorzetsels met *dat* het volgende. Men zal, zooals we boven reeds opmerkten, moeten uitgaan

van die voorzetsels, welke de accusatief regeeren. Het neutrum *dat* zal, evenals we dat in andere gevallen aangenomen hebben, eerst pron. dem. zijn geweest, waarbij zich een zin als appositie aansloot. Bv. *Die ackerman sijn coren sayt om dàt: hi menechfout dat mayt.* Werden zulke verbindingen eenigszins veelvuldig, dan kon het demonstratief allengs opgenomen worden in de nazin, en tot voegwoord worden. Werd de nadruk vereischt dan kon men opnieuw het pron. dem. toevoegen; men kreeg dan *om dàt: dat.* Naar analogie van deze kregen nu ook de voorzetsels die een andere casus regeerden een dergelijke constructie, bv. *van dien dat.*

Constructies als *Mettien Karle sine bede dede, vielen ter neder alle die mueren* zullen overblijfsels zijn uit deze oudere periode, waarin meer paratactische zinnen werden gebezigd. Het is volstrekt onnoodig steeds wegval van 't voegw. *dat* aan te nemen, zooals Stoett § 327, Verdam steeds in 't Mnl. Wbk., Erdmann Grundz. I § 127 doen.

Terecht zegt Brugmann § 907 dat in 't ohd. *mit thiu,* „terwijl" = *mit thiu, thaz* het demonstrativum direct relatieve beteekenis heeft aangenomen. Scholten, satzverbindende partikeln bei Otfrid und Tatian P. B. B. 22, 391 vlgg., geeft de plaatsen waar *after thiu, bi thiu, for thiu, in thiu, mit thiu* en *zi thiu* voegwoorden zijn, zoo T. 48, 1 *mit thiu thie Heilant quam in Petruses hus* (= toen); O. 2, 6, 12: god liet Adam de vrije beschikking over 't heele paradijs, *zi thiu er thiz* (het éene verbod) *gihialti* (= opdat, mids).

Een tusschentrap met *dat* is dus niet noodig.

In sommige streken van Gelderland, en wellicht ook elders, zal men steeds zinnen hooren als: *ik bleef thuis om: ik was niet lekker,* waar de: een pauze aanduidt. *Om*

dat ik niet lekker was is daar bepaald ongewoon. Ook dit door de spreektaal bewaarde „primitieve" gebruik bewijst nog nu dat het voegwoord gemist kan worden.

De tot voegwoorden geworden verbindingen van voorzetsels met het voegwoord *dat* vertoonen in de loop van de tijd, evenals alle andere taalkundige verschijnselen, veranderingen in hun syntactische functie en beteekenis. Ik wil dit ter inleiding met een voorbeeld aantoonen.

Eén der psychologiscbe factoren, welke in oudere taalperioden de zinsbouw meer primitief doet zijn is de volgende: een woord, werkwoord zoo goed als substantief, beantwoordt meer dan in moderne taal het geval is aan een in de ruimte waarneembaar iets, 't zij voorwerp of handeling. Het getal der woorden die abstracties aanduiden is gering. We lezen in de Heliand vss. 184–187: He (Zacharias) ni mohta thô ênig word sprecan, giseggean them gisîdea, *bûtan that* he mid is suîdron band wîsda them weroda, that sie ûses waldandes lêra lêstin. Met elk concreet woordbeeld, hier *sprecan, giseggean* en *wîsda*, correspondeerden intuitieve voorstellingen der dingen. En omgekeerd, kwamen deze voorstellingen in de geest op, dan werd terstond het passende woordbeeld gebruikt. Men zou kunnen zeggen: bij 't opbouwen van een zin ging de spreker analytisch te werk, elk woord werd a.h.w. apart, naar 't hem in de zin kwam, gebezigd; er heeft een associatie van afzonderlijke beelden plaats. Eén, minder zuiver-intuïtief, want psychologisch meer samengesteld woordbeeld bestond, *gikûdian*.

Logisch, voor ons althans, zou de gang van zich-uitdrukken aldus zijn: *gikûdian* wilde hij het, door *sprecan* of *giseggean* kon hij dit niet, dus gebruikte hij het eenig hem overgebleven middel: *wîsda*. Het meer algemeene, abstracte woordbeeld zweeft in de psyche van de spreker, tot aan:

bûtan that. Maar het heeft nog niet de overhand boven de plastische beelden. De conjunctie *bûtan that* komt dan ook in waarde niet precies overeen met nnl. *buiten dat.* Dit laatste wordt door ons gebruikt wanneer een woord van algemeene inhoud voorafgaat; hetgeen volgt is dan een onderdeel van dat voorafgaande begrip, en tevens een exceptie. Juist doordat ons meer woordbeelden ten dienste staan, kunnen wij logisch scherper onderscheiden en functies splitsen. De latent-werkende psychologische factoren wijken meer en meer terug voor het meer logisch te werk gaan, alnaarmate iemand meer heeft gelezen of woordbeelden in zich opgenomen; want de spreektaal is ook in dit opzicht veel meer conservatief, onbewust dan de schrijftaal.

Een opgaaf der voegwoorden in alfabetische volgorde zonder meer scheen mij niet doeltreffend, want deze is geheel een uiterlijke. Daarom zijn door mij rubrieken gemaakt, onder welke eenzelfde voegwoord, door zijn verschillende beteekenissen, meermalen kan voorkomen. De rubriek der temporale voegwoorden is de eerste, omdat deze zonder twijfel het dichtst staan bij de voorstelling van plaats of ruimte, die de voorzetsels oorspronkelijk eigen was.

1 temporale.

achter (dien) dat (after Clerc) I 18--19, *nadat.* — Of die ghene... ziec werden, achter dien dat si comen binnen oeren vier stapelen Stadr. v. Zwol 135, 226. Noordel. bronnen.

binnen (dien, desen) dat I 1264—'65, *terwijl.* — Binnen dat hi in desen gepense was, sach hi op Lanc. III, 4023. binnen desen dat Clerc 158; Velth. I, 3688.

eer dat II 558—'59 en 85, *voordat.* — *eer* kan zoowel bijwoord als voorzetsel zijn. Van de vaak voorkomende uitdr.: eer iet lanc geeft Verdam de vollere vorm: eer dat es wel

lanc, Nat. Bl. XI, 35. *eer* is een comparatief, en zal dus oorspronkelijk zijn gevolgd door *dan*. Verdam, II 54, s.v. *dan*, vindt het aannemen van een ellips van *dan* volstrekt niet noodig; hij vergelijkt de constructie: *op dat gesciet, dat si die coninginne eer ic siet* Lanc. IV 2267 met *behalve ik, uitgezonderd ik*. Deze vergelijking gaat geheel mank. Het osa. heeft steeds *êr than*. Het mhd. *ê* naast *ê danne* en *ê daz* (Paul § 353. 4). Maar ook *ê danne daz* Berth. I 291. 37; 313. 10. Bovendien teekende ik uit het mnl. op: *Eer dan si hare leven laet* Sp. II[4], 37, 69. *Hi wilde liver sonder kint bliven eer dan hŷt also saghe ontliven* Lutg. I, 854. Na *eer* zal *dan* zijn weggelaten, naar analogie van *voor*, dat dezelfde beteekenis had, maar niet *dan* na zich kreeg. Ik twijfel dan ook of Van Helten, Vondel's Taal § 161 de juiste uitdrukking bezigt, als hij *eer dan* de versterkte vorm van *eer* noemt.

hent dat, thent dat III 345—'46, *totdat*. — Soo bleef hi daer.., hent dat dat onweder.. over ghegaen was Pass. W. 16d.

Ook zonder *dat*, evenals alhent I, 340; thent tot Marialeg. 1, 261.

in dien dat III 843, *terwijl*. — Indien dat hi was in Indi, was een coninghinne daerbi in Etyopen Alex. 9, 789. In desen dat Velth. I, 125.

jegen dat III 1031, *tegen dat*. — Jeghen dat stoorm risen sal Nat. Bl. V, 812.

met(tien) dat (Verd. met dat voor mettien dat) IV 1498 en 1529, *op hetzelfde oogenblik dat, te gelijker tijd dat*. — met dat hi die tale seide, sat hi op Eleg. 1391.

(te) mids (mits) dat, *terwijl*. — Mits dat dit gheboerde so is die prince vander synagogen, genoemt Yayrus,.. gecomen Brugm. 2, 281. Te miets dat sine derwert voeren, Si

gemeenlike hem swoeren enz. Sp. II[4], 63, 37.

na (dien) dat IV 2079 en 2084, *nadat.* — Nadat dese twee en wech waren Bloeml. 1, 53, 10. Na dien dat dit al was ghedaen Rijmb. 25944.

onder desen (dien) dat, *terwijl.* — Onder desen dat si aldus heymelic tsamen waren, so viel in dier nachten enen alten groten snee Clerc 38. Zoo nog ibid. 130, 137; met *dien* 142.

ont dat V 959, *totdat.* — Ont dat prime... ghesonghen is D. Orde 228. Ont alleen herhaaldelijk, bv. Ont der mensce wider te sich selven compt Limb. Serm. 4 b.

onthier dat V 1079, *totdat.* — Onthier dat si vernamen dat si te Jerusalem quamen Ren. 1648.

onthier ende dat bv. Nat. Bl. III, 1325 e. e.

onthier alleen: Dat kint ne doet noch ne weet.. quaet, onthier et sprekens bestaet Nat. Bl. I, 12.

tote (dien, dien male, diesmaels) dat VIII 608, *totdat.* — Ontbeit totien dat gire ieman ingaen sult sien Bloeml. 1, 58, 213. tote dat VIII 611; tote als voegw. ibid. Tote gereet was dat eten Ferg. 796.

van (dien) dat VIII 1222, *sedert dat.* — Van dien dat si van haren ghesellen ghesceyden waren Biënb. 174d. Dat men gheen broot.. en vercoope van dat de voorn. processiën zullen beghonnen (inf.) porren tote enz. Invent. v. Br. 6, 353. Bij Brugm.: haer siele nu in groten anxte is, ende nye van dat si was gheboren in so groten liden en quam 2, 269.

vore (dien, diesmaels) dat IX 938—'39, *voordat.* — Dat niemen ghene taverne van wijne (h)open en doe.. vor dien dat de sonne up sal sijn Voorgeb. v. Gent 47.

voor (vore) zonder *dat*: Voor de tweeste slach van prieme gheluut es Ann. Em. 24, 422.

voren din dat Lutg. II. 2705.

went. — Zie Mnl. Handwbk.

2 **finale.**

dor dat II 311 en 307, *opdat.* — dor dat hi hem vercoelen soude Rein. I, 897.

in(dien) dat III 844—'5, *opdat.* — Omme dat in die oude wet besnidenesse was geset, so wildi hare volgen indien datmen wanen mochte ende sien, dat hi van Abrahame ware comen Sp. III[8], 18, 5. (eenig vb.)

om(me) (dat) dat V 113—114, *opdat.* — Die ackerman sijn coren sayt, omdat hi menechfout dat mayt Sp. II[4], 5, 163. Een omschrijving komt voor bv. Sp. III[7], 6, 9: om die dinghe dat. De Bo geeft het in de bet. *afin que*: Ik zeg het u omdat ge niet zoudet bedrogen zijn. Ook in de 17de E. gewoon.

op (up) dat V 1687, *opdat.* — 't Mnl. Wbk. geeft hier verscheiden plaatsen met finale bet., doch ze zijn verstrooid. 't Gewone finale voegw. is *omdat*. Overgangen naar de finale bet. zijn nog in grooter aantal aan te wijzen.

Het schijnt mij toe dat het finale *opdat* in 't Noorden 't eerst gewoon is geworden. Van de 16 plaatsen bij Verdam zijn er elf uit 't N. (5 Rein. II, 3 W. v. Hildegaersberch, 3 M. Loop). De overige zijn van Ruusb., Sp., Lsp. en N. Doct.

Verder teekende ik het op Stemmen 108: *Daerom is God mensche geworden, opdat wy sijnre ghebruken souden.* En bij Brugman is het zeer gewoon, bv. *ic sal den Heer benedien in alre tijt, dat is in teghenheyt ende in voirspoede, opdat wy niet en sijn van denghenen, dair die selve Propheet of seyt: hy sal dy, Heer, belien of loven, als du hem weldoetste* 1, 271; op blz. 274 vier maal, 281 drie maal, 296 drie maal, 297 drie maal, enz. Een paar maal heeft Brugm. 't finale *opdat* aangevuld met het modale

ww. *willen: Ten sesten, hi wilde comen onder die wette ende die laste vander wet dragen, opdat hi ons ende den ghenen, die der wetten last niet wel draghen en moghen, dat hise vanden laste verlichten ende verlossen wilde,* 2, 276. *Ten vierden, opdat hi ons een exempel wesen wilde,* ibid. *opdat hy ons exempel heeft willen gheven,* 2, 277. Aangezien *opdat* in geen geval causaal zijn kan, hebben we hier met een eigenaardige contaminatie te doen, die indirect bewijst dat *opdat* finaal door hem gevoeld wordt. Finale bet. ook Marialeg. I, 10, 18, 24, 27, 35, 50, 126 enz. (15[de] eeuw).

3 **causale.**

bi dat I 1235, *doordat, omdat* (Verd. Got. *bi thatei*). — Dat werelt vroescap es bekent voor Gode sot ende blent, bi dat soe met zonden smitte haer mesleet ten helschen pitte Praet 1228.

bedi (bedien) dat I 635, *omdat.* — Bedi dat de pacient heeft groete pine int hooft Jan Yp. 39.

Hiernaast vormen *bidi, bidie, bidien, bideen, bidien dat,* s.v. *bi.*

niet bedi dat, *niet omdat.*

bedi omdat, *daarom, omdat* (Verd. lat. propterea quod) omt gone bedie: Tafelcasteel heet hi, omt gone bedie daer saetde onse here God Vif. M. man.. met V. gerstinen brode Velth. I 866.

bedi, zonder *dat,* I 636: bedi hi hadde die porse groet, hi moeste vallen op die knien Ferg. 4110.

dore dat, dore dieswille dat, dore das dat II 311.— Dore das datmen hem te houdere blive, nam hi haerre zuster te wive Sp. III[8], 39, 34. een pladisen graet, die ghi hem te jeghen brochtet, dor dat ghine niet ne mochtet Rein. I, 214.

indien dat III 844 *e)*

α) van oorzaak, *doordat.* — Dit vier wilt hi dat wi vueden, indien dat wi onsen lichame drucken ende castien met scarpen levene van penitencien Ruusb. 1, 158.

β) van reden, *omdat.* — Wi.. seiden, wi quamen indien dat wi tlant wilden besien entie lieden Sp. III⁴, 26, 10.

γ) van grond, *daar.* — Indien dat ic merke ende scouwe.., hoe God.. ghewroken hevet die sonden.., zoo ontsie ic mi.. Wrake I, 35.

Hierbij zal ook te rekenen zijn de plaats: Ende vercoos mi in dat hi woude, Dat ic den volke predeken soude Sp. IV¹, 10, 39. 't Kan ook finaal worden opgevat, wanneer men aanneemt dan *in* onder de invloed staat van 't lat. *in* of fra *en.*

met (tien) dat IV 1529—'30, *doordien, dewijl.* — Twi hebbedi dit lant gedestrueert, met dat gi den duvel hebt dilevereert van den prisone, daer hi in lach Lanc. II, 17116. (eig. zinsvoorzetsel). Die huut was hem so glat, mettien dat hi was so wel ghesmeert Rein. II, 7038 (var. omdat).

mids (mits) dat IV 1569—'70, zoowel van oorzaak, reden en grond, dus èn *doordat*, èn *omdat*, èn *nademaal.* — Teghen hem was niemant machtich, mids dat zi waren so eendrachtich Ovl. Lied. e. G. 253, 590. (De heeren voeren) elc te haren lande, mits dat de winter op handen quam Cron. v. Vlaand. 1, 204. Mids dat Adaems onnooselhede int paradijs ant hout mesdede Lsp. II, 36, 1795.

Nauw aansluitend hierbij 't éene sub 4) door Verdam genoemde vb. met de bet. *zoodat*: Mits dat ic meene ent mi gheluct, onze minne blijft altoos int saysoen,

heere, ghine werdes ocusoen Ovl. Lied. e. G. 431, 137.

na(dien) dat IV 2079 en 2084, *nademaal.* — Nadat gijt wilt, wi selenre varen Lanc. IV, 375. Na dien dat ic ben u vader, soo sidijt sculdech te done wel II, 46460.

naerdien dat IV 2105, *nademaal.* — Wie sal over u heden die hoomesse singhen, die ghi sculdich waert te singhene.., naer dien dat soo hoghe een dach es heden Vl. Rijmk. 3024 (eenig vb.)

om(me) (dat) dat V 114, *omdat.* — Wat makelaren dat versprake enen andren makelare, ombe dat hi hem gheneren wilde ghelike hem met makelardiën Oorkb. 2, 362a. Verder Sp. I[8], 72, 60; III[7], 6, 69. Lev. v. Jez. 135. Gewoon is het Marialeg, bv. I, 12, 15, 21, 39, 129.

overmids dat V 2238, *aangezien.* — Zij geven van elck vat biers den grave van E. 5 duyts, ende dat voor zijn domeynen overmits dat hueren heere is Inform. 164. Want die Hollanders hem niet volgen en mochten, overmits dat si luttel perden hadden Clerc 60.

met *dien*: Brugm. 2, 259.

4 **hypothetische.**

bi aldien dat I 1235, *ingeval, bijaldien.* — Ist by aldien dat de meeste partye.. het goedt dunct, wij willen datse daer in blyve Gendsch Chtb. 180. (eenig vb.).

in dat III 822, *mits, op voorwaarde dat.* — Ic rade, dat wi se te vriende ontfaen, in dat se die soene anevaen Ovl. Ged. 1, 10, 809 (eenig vb.).

indien dat III 843, *ingeval dat.* — Ic wille wel, dat Ritsaert vare te Vrankrike waert met Roelant,.. indien dat hine niet begeve, Ren. 1585.

zonder *dat*, ibid. In dien dieselve persoon niet in den vierschaer en comt.., so sal hy vellich wesen Wfri.

Stadr. 1, 124, 34. Indien Jhesus een mensche was Brugm. 2, 278.

mids (mits) dat IV 1570, *als, indien.* — Sijn (Christus') macht wort u anscijn.., mits dat ghi dafgoderye te nieuten doed ende sijt kerstin vrye Amand I, 1728. Hierbij sluit aan de eene plaats, bij Verdam sub. 3), die tot de doeluitdrukkende voegw. nadert: So willic hier.. van haer (Maria) secgen een lettelkijn, te mieds dat si dat herte mijn verliechte ende mi geve enz. Velth. VI, 31, 56.

op (up) dat V 1684—'87. a) *indien slechts:* Dat gheen dinc nes te swaer die studeren wilt, hine vindet, opdat hijs hem onderwindet Doct. II, 648. b) *ingeval*: Dat goet dat van sinen halven comt, opdat hi negene kinden en heeft, dat blijft in tsertoghen macht Ned. Proza 2. c) *als ten minste:* Die Sarrasijn die bat ghenade ende swert, up dat hi moet (mag) leven, hi wilre hem lijctekijn af gheven Bloeml. 2, 77, 46.

5 **concessieve.**

boven dat I 1408, *in weerwil dat, niettegenstaande, hoewel.* — In den meeren van desen berade saten up een deel ridderen ende knechten, die grootmoedich waren, boven dattet grave Florijs verboden hadde Clerc 59.
Een overgang naar de bet. *hoewel* vertoont de volgende plaats: want dat bliket wal inden die daer seten ende gecten mit hem, baven dat se hem ghecruust hadden Brugm. 2, 368. Hier kan men *baven* nog als zinsvoorzetsel opvatten, en de zin weergeven met: „ze hadden hem gekruisigd, bovendien spotten ze met hem", of: „ze spotten met hem, hoewel ze hem reeds gekruisigd hadden."

dore dat of dore al (alle) dat II 309—310 en I 322,

hoewel, ofschoon. — Die heiden volgheden haren here dore al dat hijt hem verboot Segh. 6122.

met al dien dat IV 1506, *in weerwil van.* — Dat ic met ere soude op die stede bliven mat, op dats u rochte,.. met al dien dat ic vermochte u te mattene Cass. 1870 (eenig vb).

6 **conditioneele.**

(te) mids (mits) dat IV 1570, *indien slechts.* — Also die crepel sine cricken mint; hi en isser niet seer op versint, mits dat hi ware wel te voet Argum. 450.

omdat V 114, *op voorwaarde dat, mits.* — Dat ic hem.. sal zeggen hoe enz., ombe dat hi my dan alzo rechte over die.. knechte, die my wouden doen verslaen Merl. 5268.

op (up) dat V 1683—'4, *mits.* — Weder si schanden hebben off eer, des en ruecken si min noch meer, op datsi werven dat si jaghen M. Loop I, 925.

overmids dat, *mits.* — Want soe wye mijn stemme hoert ende navolghet mine woirden ende minen leven, al wair hy doot in sonde, hij soude, overmids dat hy my navolghede, levendich werden Brugm. 1, 263.

7 **vergelijkende.**

na (dien) dat IV 2080 en 2085, *zooals, gelijk.* — Na dat ghi hier horen moghet Bloeml. 2, 16, 160. Nadien dat met jou staet, ghi hebt emmer jou lijf verloren Wal. 3936.

naer dat IV 2102—'3 *volgens hetgeen* (Verd.) — Hennes wijsheit niet dinne, naer dat ic redene kinne, (volgens hetgeen ik van redelijkheid afweet, als ik er over oordeelen kan, Verd.) Wap. M. I, 662. Op één twijfelachtige plaats is *naer* zonder *dat* misschien als voegw. op te vatten.

8 **beperkende.**

ane dien dat I 66 sub b), *voor zoover.* — Ane dien dat Got mensche was, es Got doet Limb. Serm. 164d (eenig vb.).

*buten (dien) dat. In 't mnl. niet opgeteekend. Zijn bestaan vermoed ik op grond van osa. *bûtan that* en de jongere dialecten. 't Ned. Wbk. III 1801 zegt: „gewestelijk in deze opvatting ook wel gevolgd door een voegw. (*dat*, *wanneer* enz.): behalve dat, — wanneer enz.", maar geeft geen plaats met *dat.*

na (dien dat) IV 2080 en 2085, *voor zoo verre*, *voor zoo veel.* — Na dat si gemerken connen, soo hebben si.. omtrent LX man verloren Bloeml. 2, 128, 787. Hi hevets so vele gedaen, nadien dat icker af hebbe verstaen Lanc. IV, 1286.

9 **verhouding uitdrukkende.**

jegen (dien) dat III 1031, *naarmate (dat)*, *volgens.* — Jeghen dat si hier hebben gedaen, selen sie daer den loon ontfaen L.o.H. 4806.

na (dien) dat IV 2080 en 2084—'85, *naarmate* (*dat*), (*al*) *naar dat.* — Nadat hare tale gaet, sal ic hebben minen raet Sev. Vroeden 75. Die diere saten tenen ringhe al omme ende omme in dat gras, na dien dat elc gheboren was Rein. I, 2762.

naerdien dat IV 2105, *naarmate.* — Onder den pot selmen vier maken naer dien dat de siecke ghedoghen mach Jan Yp. 92.

VOEGWOORDEN ONTSTAAN UIT ABSOLUTE CONSTRUCTIES

angemerket dat. — Wi arme, stinkende sunderen moeghen ons wel scamen onser groter snoetheit.., angemerket dat hi nu gheboren is ende.. ons den wech des

ewighen levens gheleert hevet Brugm. 2, 299.

aengesien dat I 104, causaal. — Anghesien dat daer niet af en quam als si haepten (hoopten) Brugm. 2, 316. Anesien dat sijn landt in onpeyse.. gestaen heeft Brab. Y. I, blz. 800.

behalven dat. — Het woord is niet bij Verdam vermeld, doch was in 't mnl. zeer gewoon (III 61).

Want haer opset was doch dat se hem doot hebben wolden, ende daer dede si hoer beste toe, behalven dat sijs niet en deden, overmids dat ontsich vanden Romeynen Brugm. 2, 348. Hoewel geen deelwoord, is dit woord hier toch vermeld, omdat het mnl. ook steeds in absolute constr. staat.

behouden dat I 758, *mits dat.* — Ic scelde hu de gheheele prondele (rekening) quijtte, behouden dat ghy vulcomt hu woort Ned. Kluchtsp. 92, 64 (eenig vb.)

gemerct dat. — Tschr. 5, 215. Ghemerct dat hi niet lichtelijc sijn scade aen hen.. en soude connen verhalen niet Br. Y. 7, 6519; zoo ook 8619.

nietjegenstaende dat IV 2406. — Met C. quam eene groote meenichte van comune in Ypere, niet jegenstaende dat de eedele.. alle met den princhе waren, Cron. v. Vlaend. 1, 193.

niettegenstaende dat IV 2408. — Die soude met syne panden voortvaren ende aen die perden gereicht sijn voor sijn schoelt, nyet toegestonde dat die perde erst aen den anderen verbonden waren Publ. Limb. 19, 402 (eenig vb.)

nietwederstaende dat IV 2408. — Nietwederstaende dat die gruyte.. hen toebehoirt Oork. v. Helmond 154.

utegenomen dat VIII 920. — Uutgenomen dat onse poorteren, die buten wonen, die mogen sceep maken

ende anders gheen neringhe doen R. v. Haarl. 86, 158 (eenig vb.) Ook: hi wolde ons wesen ghelijc in natuerliker crancheit onser menscheit, uutghenamen dat hi niet aennam sunde noch onwetenheit Brugm. 2, 306. (met negatie).

utegeseit dat VIII 922. — (Si) sloegen die andere tijdinge van den Damme voir vergeten..., uutgeseyt dat doe dair in rade versproken wert, dat oirbair wair dat die coninc tot genen zaken yet dede voir die tijt dat hij in Vlaenderen geweest soude hebben Froissart 1, 499 (eenig vb.)

utegeset dat VIII 923. — Wy sullense (de stad) mogen betymmeren tot onsen wille, uutgheset dat men dat clooster.. tot Sinte Odulfs niet bevesten noch betymmeren en sal Oorl. v. Albr. 550.

Vergelijk Verdam, Tijdschr. 2, 188 vlgg. en Van Helten, Tijdschr. 5, 207—220.

II. DE CONJUNCTIE FUNGEERT ALS INDEX VAN DE AFHANKELIJKE ZIN

Zal, zooals we gezien hebben, het voegwoord *dat* oorspronkelijk substantief-zinnen hebben ingeleid, zijn gebruik werd daardoor zoo uitgebreid, dat het als voegwoord „par excellence" kon worden beschouwd. In het mnl. is dit al lang het geval. *Dat* fungeert als index van de afhankekelijke zin.

a. — Het zet een door een ander voegwoord begonnen afhankelijke zin voort,

bv. *Seer vele vanden ghenen, die bi den oever waeyden inde riviere,* want *si vermoeyt waren inden weghe ende* dat*si saghen die ghenoechlichheit der gheenre, die opt lant ghinghen, so volghe-*

den si den ghenen, die haer ghenoechte namen, uit Mande, bij Knuttel, Geest. Lied, blz. 335. *Gods wrake* . . *comt onversien ende onverhoedt, ja* als*ment minst moedt, ende* dat *ooc nieman soude gomen dat sulke wrake soude comen* Wrake I, 657. *Ende dit verstont sinte Pauwels wel* doen *hi sprac ende* dat *hi begheerde ontbonden te sine vanden lichame ende met Christo te sine* Ruusb. 6, 245. *Ende om dat grave Florys uptie tijt daer in 'tlant niet meer scaffen en mochte,* also *die Vriesen voer gheweken waren, ende* dat *menich lichaem sonder siele lach, brac hi up* Clerc 126. Uit de 16[de] E.: *doch* dewyl *het onzen vooroudèrs behaaght heeft dubbelheyd van letters te bezighen, ende* dat *óóck de bytékens na mijn inzien belemmering int schrijven maken* Twespraack blz. 25. overmids *hun lieder talen grote ghemeenschap hebben, ende* dat *uyt het Griecx haar spraack zeer verryckt is* blz. 98.

Ook een slechts door inversie gekenmerkte afh. zin wordt door een *dat*-zin vóortgezet,
bv. *Wilden wy eendrachtighe liefde orboren en* dat *wy cloekelick daenclevers smeten* Tschr. 21, blz. 84 (Referijnen van 1524). *Al breeckt men kelcken, cyborien ontstucken, en tsilver en tgout vander zancten cassen, en* dat *sij op gheen heylighen en passen, dats om dat haer herte alleen op Christum staet* Anna Bijns II, 7, e. Hier kan de *dat*-zin misschien ook als onderwerpszin worden opgevat.
cf. Paul §§ 388 en 395.

Volgens Trampe Bödtker zou dit voortzettende *dat* eerst opgekomen zijn, toen het reeds, min of meer als regel, toegevoegd werd aan andere zin-inleidende woorden, waarmee het dan één voegwoord vormde. Hij zegt, blz. 45: „*That* being felt as part of the conjunction serves as a connective word in a second subordinate clause *when that . . and that*. But the first *that* may be omitted: *Though my soul be guilty and that I think,* Shak.'' Maar ik geloof eerder

dat een *dat*-zin parallel kon staan met elke andere afhankelijke zin, ook al werd die door iets anders als zoodanig gekenmerkt. We wezen reeds op de *dat*-zin als voortzetting van een geïnverteerde zin. Hier nog een vb. uit de 17[de] E.: *Zijnde in dese uyterste noot ende dat een gedrenckt Calf goet te wagen is, so hebbe ic.. bestaen* Gerrit de Veer, bij Knuttel, Bloeml. 141—142. Het spreekwoord is in zijn geheel in de absolute naamval gebracht. Wel zijn we hier in een jongere taalperiode, maar het voegw. *dat* zal wschl. eerst als regel aan andere zin-inleidende woorden zijn toegevoegd, wanneer het als zeer bijzonder kenmerk van de afh. zin werd gevoeld.

Bovendien wordt er op gewezen dat dit voortzettend *dat* niet alleen correspondeert met Fransch *que* (Einenkel, § 165 v), maar ook met *at* uit het gesproken Noorsch. Het is dus waarschijnlijk dat dit syntactisch gebruik zich in de germaansche dialecten zelfstandig heeft ontwikkeld.

b. — Het wordt, om het karakter van niet-zelfstandige zin sterker te doen uitkomen, toegevoegd aan pronomina. In de eerste plaats aan interrogativa, die een afhankelijke vraag inleiden. Deze staat gelijk met een voorwerpszin. bv. *Ende ic sal u vort secgen hoe dat Moriaen heeft gevaren* Mor. 2344. *Der vrouwen vrageden si welke noot datse brochte daer ter stede* Sp. I[7], 65, 96. *Hoe dat hi daer commen ware vraechde hem Sente Brandaen* Br. C 532. *twi dat* Sp. II[1], 38, 70 enz.

Want hi wiste gherne voer waer weder dat siin nichte si often si Vergi 482.

De modus is indicatief of conjunctief, promiscue.

De volgende plaats is merkwaardig om de losse zinsbouw: *Haddi sijn bejach daer van, So haddi daer hi omme began, Ende twi dat hi begerde, Hoe hi hem gerne generde*

Disp. 374—'7. Verwijs (Dr. De Vries had de emendatie voorgesteld) verbeterde: *twit dat hi begerde*, doch onnoodig. Door invoeging van enkele woorden kan men logisch expliceeren: „Haddi sijn bejach daervan, So haddi [datgene] daer hi omme began, Ende [hetgeen de reden was] twi dat hi begerde."

Ten tweede wordt het geplaatst na relativa.
bv. *En rike man was op enen tijt dis coren dat wale gherakt was op den velde* Lev. v. J. 145. *Een stat was, hiet Vaserijn, danen dat wij gheboren zijn* Brand. 1267. *Als die bloemken springhen uut, daer ane dat men die somer kint* W. e. S. 65. *Sone ward scoenre gichte nie gegeven tenen male, dan die dat Heinric sinen broeder gaf* Velth. I, 3152.

Ten derde na indefinita.
bv. *So wat dat dijn wille es.. du souts dat wel ghenieten* Brand. 1055. *Over al es sine macht: ende in die diepe afgronde ter hellen mense vonde, wie dat soot rochte, dat hire daer sochte* Brand. H. 1824. *So wat tormente dat di gesciet* Lev. ons H. 3342.

In 't geheele mnl., ook in de oudste bronnen, is dit gebruik algemeen. Het me. zou, volgens Einenkel § 47 γ, ook indefinita gevormd hebben naar 't model van ofra. *qui que, quel que*, en wel ziet hij begin 13de eeuw zwakke pogingen daartoe, doch eerst in de 14de eeuw komen *who that, which that* tot algemeene geldigheid. Wij kunnen dit niet controleeren, daar E. geen bewijsplaatsen geeft. In 't mnl. is niets dat op fransche invloed in dezen wijst. En zonder twijfel heeft dit gebruik zich in 't germaansch buiten 't romaansch om kunnen ontwikkelen.

Ook kan een relatief pronomen gebezigd worden: *So wie die in Kerste geloeft* Sp. II^3, 9, 66.

c. — Voegwoorden ontstaan uit de verbinding van bijwoorden met „dat.”

1 **temporale.**

doe dat II 227. — Doe dat Caym ende Abel waren int leven Wap. Rog. 1252. Doe meest zonder *dat.*

teerst dat (andere vormen: alerst dat, teersten dat enz.) II 572. — Tierst dat hine ane sach Die Gods sone te hem sprac Br. H. 1855.

evenlanc dat II 753. — Mi behort te werkene . . evenlanc datt dach es L. v. J. c. 179. Lutg. II, 8129, 777, 5898. even lange stonde dat Lutg. II, 5172.

te hant dat. — Haer saet wast te hant dat si schiet Nat. Bl. V, 702.

hoeneer dat III 476. — Hoeneer dat hem iet ghebrect, es hi ter gramheit lichte ghewect Doct. II, 775 var.

tote diesmale dat II 180. — Tote diesmale dat Christus doot was Hs. v. 1348, 300a. Totiesmaels dat heme die twe hondert pont volgouden siin Vad. Mus. 2, 247.

van diesmaels dat ibid. — Van diesmaels dat hi den tabernakel suverde ende heilichde Ruusb. 2, 102.

vore diesmale dat ibid. — Vore diesmale dat ic hebbe gehort, waerwart dat si gevaren si Ferg. 2190.

ment dat IV 1433, Limburgsch *totdat.* — Also blift Godin der selen ment datten die hooftsonde verdrift Limb. Serm. 118d.

temet dat VIII 220. — Op een paar plaatsen heeft *te met dat* dezelfde bet. als *met dat*, nl. *te gelijk dat.* Dat ic rosen ontspringen vernam te met dat die sonne opquam Lanc. II, 31672. Misschien heeft hier bijgedachte aan *met dat* gewerkt (Verdam).

nochtoe dat IV 2468, *terwijl nog.* — Nochtoe dat hi in dese tale was, quam met siere scaren Judas Sp. I[7], 27, 1.

nu dat IV 2569. — Nu dat sijn sal dat moet sijn, neemt orlof.. ende trecken wi te lande waert, Lorr. II, 1561.

seder dat; andere vormen: sichtent, sident, sider, sidermeer, sindent, sinder, sindert, sint VII 854, 1046, 1056, 1058, 1059, 1144, 1145, 1162, Seder dat God mensche worden es Ruusb. 2, 136.

so dat VII 1453. — Deze verbinding zal oorspronkelijk consecutieve kracht in zich bevat hebben; *so* wijst terug op 't geen voorafgaat of volgt, de *dat*-zin sluit hierbij aan. De bet. van een zin *so dat hi quam* zal ongeveer geweest zijn: „onder die omstandigheden gebeurde het dat hij kwam." Het nu nog gewone consecutieve *zoodat* heeft zich hieruit onmiddellijk ontwikkeld: ten gevolge daarvan (waarvan), daarom (waarom), cf. Van Helten, Feestbundel De Vries, blz. 20 vlgg. Of *so dat* is relatief geweest, ging vooraf aan de hoofdzin. Hiervan mogen een paar vbb. voorafgaan: *So dattem haer spise gebrac die si brachten inden zac ute Egypten, doe beclageden si hem des* Sp. I[2], 5, 17. *So dat mare quam sinen wive dat hare here quam int lant, soe was vroe ende dede te hant die baroenen jegen hem varen* Sp. I[7], 65, 42.

We zouden hier *so dat* weergeven met *zoodra als.* De plaatsen vallen niet onder één van de twee gevallen bij Verdam: *terwijl* of *totdat.* De nadruk viel op *so.*

Is de waarde van *so dat* verzwakt, dan komen andere mogelijkheden om het weer te geven in aanmerking, zoo, bij Verdam: *Si saten beide gader neder, soo dat si van messeliken saken.. spraken* Lanc. III, 7078 = *terwijl.*

Ten slotte dient het eenvoudig om het verhaal voort te zetten, cf. Stoett § § 299 en 315; verder nog Proza-Rein. blz. 159 en Alex. XCIV (in dit hs. is het zonder

twijfel opzettelijk verwijderd, Franck). Het wordt dan meestal weergegeven door *en toen*, en is afgedaald tot de rang van stoplap (Muller t.a.p.).

Ook *also dat* werd op deze wijze gebezigd (Proza-Rein).

sulctijt dat VII 2422. — Meest.. heeft hi (de steen) die cracht vrouwen te helpen.. swilc tijt dat si van bloede vloyen Nat. Bl. XII, 360 (var. sulc tijt). Ook nog II, 734 var.: so welctijt dat.

telken dat VIII 205. — Nu houdet mi enten sone mijn getroulike ende met eren telken dat wire in willen keren Lorr.-fr. II, 220.

wanneer dat. — Wanneer dat iet quam boven verroerde derde Sp. III[5], 13, 67. Ook Mor. 288, 2115; Marialeg. 2, 147.

welctijt dat. — Weltijt dat also ghesciede.. so ghinc hi lesen ende vlouken Alex. I, 130. Ook 230; III, 940, 1269 VI, 1245. Lutg. II, 2741.

dewile dat; andere vormen: diewijle, derwilen (zonder *dat*), dierwijl (Leid. Keurb. 45, 15) II 135, 144, 185. — Dewyle dat Mer Jan van Crouwy up de marct stille hielt Cron. v. Vlaend. 2, 131. *twijle* dat die Hollanders een marminne binnen de stede van Haerlem brochten Despars 3, 183. *derwilen* met *dat*: Brugm. 2, 338.

2 **finale.**

ten fine dat II 805. — In de keldere behoort te sijne een portier, ten fine datter niemant inne en come Matth. Anal. 1, 274, 38.

3 **causale.**

sedermeer dat; andere vormen: *sident (geen plaatsen), sider, sidermeer, sindent, sinder, sindermeer, sintemeer VII 854, 1056, 1058, 1059, 1144, 1145, 1166. Die joncfrouwe seide: sedermeer dat mi aldus steet, soo eist dbeste enz. Limb. I, 2214.

so dat VII 1453. — Op één plaats nadert *so dat* tot de bet. *omdat*. Dit dede hi bescriven, so dat hi wilde dat diegone, dier na comen, houden de gewone Sp. II[5], 25, 38.

want dat. — Ende want dat hi togen woude dat hi die kerke vorderen soude.. sochti enz. Sp. III[5], 37, 19. Ook III[7], 9, 35. I[7], 75, 15.

omme dieswille dat II 180. — Omme dieswille dat.. gheen meerder zaecke noch deucht en is.., soo eyst dat wy enz. Vad. Mus. 5, 231 (eenig vb.).

4 **hypothetische.**

bi also dat I 372 3) a). — Ende bi also datten dandere vaerwer te wercke stelde, die zoude verbueren de gelike boete ZVl. Bijdr. 6, 170.

evenverre dat II 754 *indien*. — Evenverre dat eeneghe persoon beziect ute ghegheven zijnde ende int voernoemde hof ende godshuus.. ontfanghen waere, eenich goet verstorve,.. dat datte behooren.. zoude den voorseyden.. godshuse Cout. v. Brugge 2, 113.

5 **consecutieve.**

so dat VII 1451—'2. — Her W. reet doe berch ende dal, so dat hi in enen woude quam, daer enz. Lanc. III, 18820.

alse dat I 363. — Dat si rolleden harentare, als dat si van groten vare in die huse weken tien stonden Rijmb. 29767.

also dat I 374. — Ne genen raet hi vernam, also dat hi te Rome quam Sp. I[7], 86, 51.

6 **concessieve.**

doch dat II 223. — Nochtan doch dat et (de basilisk) blijft doet, hem blivet nochtan macht so groet Nat. Bl. VI, 189. (eenig vb.) Ook: Maer hi wederseidt te dier stat

doch dat mens hem so sere bat Sp. II[1], 89, 84.

hoe dat III 452. — Duvelrie sal comen in ons spel, hoe dat in den boec soo niet en staet Sacr. 43. Zie Tschr. 5, 99 vlgg.

hoe wel dat III 489. — So en liet grave Ghye van Vlaenderen niet of, hoe wel dat hi nochtan veel verlies.. genomen hadde Clerc. 153.

*no dat IV 2454. — (God) gaf snachts eenen vaer.. den Lumbaerden., no dat si niemen saghen diese jaghet Sp. III[8], 83, 6. De var. Brab. Y. II, 762 heeft *nochtan dat.* Men zal dus in Sp. moeten lezen *no dan dat.* Maar naast *nochtan dat* staat ook *noch dat*; dus is de mogelijkheid van *no dat* = *nodan dat* niet uitgesloten (Verdam).

noch dat IV 2460. — Bij Stallaert 2, 236: Wel verstaen, dat een manspersoone, noch dat hij jonger waer, moet geprefereert wordden aene vrouwepersoone C. leenhof v. Limburg, Interpret. a. 32.

nochtan dat IV 2465. — Die ghiereghe mensce is herde onvroet: hi gheeft den hemel om die erde, nochtan dat hise verliesen moet Ruusb. 4, 4.

nodan dat IV 2470. — Die joncfrouwe.. ne conste hare onthouden niet, soene custe den ridder, nodan dat siet die vos al toe Wal. 9673.

oec dat, *ofschoon.* — Hine dorst ontseggen niet oppenbare, oec dat hem swaer te doene ware Sp. II[5], 19, 160.

7 conditioneele.

behoudelike (dien) dat I 754. — Behoudelic dien.. dat hi hen oec soude sweeren sekere poente Brab. Y. VII, 495.

evenverre dat II 754. — Hij en zoude niet verbueren, even verre dat hijt te kennen gave binnen 24 ueren Wiel., Instr. 151, 526.

bi also dat I 373 3) b). — Elc mach boeme planten voer zyn huus.. bi alzo dat de wege breet genouch bliven Gendsch Chtb. 165.

8 **vergelijkende.**

dan. — Zie blz. 83 vlgg.

gelike (gelijc) dat II 1249. — II tafle te makene sonder sparen ghelijc dat die eerste waren Sp. I[2], 7, 43.

dies gelike (gelijcs) dat II 139 en 1253. — Die miracle, dies ghelijcs dat nie op ertrike en was vernomen te voren Christ. 640. Een cruce.. die gelike dat hi sach Sp. II[5], 19, 53 (zooals hij zag).

recht dat *evenals*. — Doe riep Rufijn recht ende gebaert dat gebaert een fel liebaert Sp. II[4], 47, 87.

alse dat, I 367 3). — Hi pensde in sinen moet, hem ne ware gene dinc so goet als dat hi vore daer binnen Mor. 1641.

gelikerwise (–wijs) dat II 1265. — Ghelikerwijs.. dat tfier den dorne niene deerde Rijmb. 3668.

9 **beperkende.**

behoudelike (–yc, –iken) dat I 753 c) *a*) Behoudelick dat hierinne consenteren tmeestedeel van den ingesetenen van derselver stede Inform. 75.

evenlanc dat II 753, *voor zoover*. — Evenlanc dat ghi des nin doet eenen van desen minsten, sone doeddys mi oc nit L. v. J. c. 204.

evenverre dat II 754, *voor zoover*. — Ute ghedaen evenverre datter hoeghe justicie aan cleeft Gendsch Chtb. 123.

sonder dat VII 1544. — Adam was die wijste man.. die noit en zondichde zonder dat dat hi eerstwerf den appel at Lsp. I, 24, 29.

10 **verhouding-uitdrukkende.**

(al) temet dat I 380, VIII 219. — Men leitse gevangen daer, altemet dat si quamen, tot dat mense had bi namen Eleg. 1122. Temet dat hi vort trac sijn spel (schaak), sach hi dander spel spelen also wel Lanc. II 18480.

na gelande dat II 1195, *naarmate*. — Alsoe veele sal men dien (assay) dan nedersetten, na gelande dat hi gelicht is Willems, Meng. 351.

d. — *dat*-zinnen, voorafgegaan door een zinsdeel, dat de nadruk vereischt.

Nemen we een zin: *In die zantzee dat si versmoorden*, Sp. I³, 11, 43. De bijw. bepaling *In die zantzee* is psychologisch de hoofdvoorstelling van de spreker, waar de nadruk op valt, en die dus voorafgaat. Deze bijw. bep. kan, wat de invloed op de zinsbouw aangaat, als een beknopte onderwerpszin worden opgevat. Zij beheerscht het volgende geheel, wat door *dat* wordt aangeduid. Verdere vbb. zijn: *Met ghemake datsi vloten* Brand. 268. *Om hout datsi ghinghen* 314. *Onlanghe dat zijs vermeden* 1522. *Zalige ogen dat gi saget* V. Vr. 16. Lev. ons H. 1403, 1407, 1979, 2045, 2053; Stoke I, 901; VI, 796; Rein. I, 235; C. en El. 1049; Alex. 3, 1170; 6, 822; Lutg. II, 1508; Hor. Belg. II, 15, 1 enz.

Het voegwoord heeft wel degelijk eigen beteekenis gehad, is niet zonder meer pleonastisch, zooals Stoett, § 328, het noemt. Verdam, Ferg. ² 281, zulke zinnen besprekend, zegt: „Het onderwerp wordt ingeleid door *dat*, terwijl (in den regel) eene bepaling of (minder gewoon) het object of ook het praedicaat voorafgaat.” Ook dit zegt ons niet veel. Aangezien het nnl. in zoo'n zin inversie vertoont, en wij zouden zeggen: „in de zandzee versmoorden ze”, moeten we het voegwoord *dat* in de mnl. constructie als index van een afhankelijke periode beschouwen.

Hoe zal men evenwel het historisch ontstaan van dit soort constructie, die eigenaardig is voor 't mnl. en mnd. (zie Mnd. Wtbch., Schiller und Lübben i. v. *dat*, conj. 2: *Van dem perde dat he trat, De suster dat he beiden bat)*, in 't mhd. volgens Paul § 352 Anm. 2 slechts in weinige bronnen voorkomt, moeten verklaren?

Jacob Grimm spreekt erover, Gramm. IV, 444—'5, en zegt dat de eenvoudigste verklaring deze zou zijn dat men een uitgevallen voorzin: mhd. ez was, ez wâren, mnl. het was, het waren aannam: het was met Firapeel dat ze gingen (Rein. I, 3471). Dit zou overeenkomen met het Fransche ce fut avec F. qu'ils allèrent. Grimm. geeft zelf toe dat de ellips hier iets hards heeft, te meer daar in 't Fransch nooit dit c'est, ce fut wegvalt. Een andere verklaring weet hij echter niet te geven, al vraagt hij aarzelend of *dat* soms een demonstratieve acc. of ook nom. zou kunnen zijn.

We hebben gezien dat de prolepsis in de oudere taal een gewoon verschijnsel is. Bezien we de plaats: *Nochtan weet ic wale alle weghe dat wi sullen hebben den seghe* (blz. 107). Door omzetting der zinsdeelen kunnen we gemakkelijk krijgen: (*nochtan*) *alleweghe weet ic wale dat wi* enz. Zulke zinnen zijn niet ongewoon, bv. *Omme dat ongemac lesemen dat hi noit wel en sprac* Sp. 1^2, 1, 59. Het eigenlijke gezegde, *lesemen*, *weet ic wale*, zal op deze wijze zeer goed als tusschenvoegsel kunnen zijn opgevat, evenals dit b.v. met mnl. mhd. *wane*, *waen* gebeurd is (zie boven blz. 105), hoewel het zijn invloed op de zinsbouw oorspronkelijk behield. Werd nu dit tusschenvoegsel weggelaten, omdat het als minder noodig werd gevoeld, dan werd de zin: *alleweghe dat wi sullen hebben den seghe*. Zoo ook: *Daer* (*segemen*) *dat.. tlant meest olyebome draget* Sp. I^1, 28, 36.

Een tweede mogelijkheid, die 't ontstaan der constructie kon begunstigen, is de volgende: een dergelijke zin, met een de-nadruk-vereischend zinsdeel in 't begin, zal vaak het antwoord zijn op een al of niet werkelijk gestelde vraag. Een merkwaardig vb. levert ons daarvan Parz. 409, 24: *Waz Gâwân dô taete? swenne im diu muoze geschach, daz er die maget rehte ersach, ir munt ir ougen unde ir nasen.* Geen van de geleerden die zich met de plaats bezig hielden, gaf een bevredigende verklaring. (Zie: „Die verwendung der konjunktion „daz" in Wolfram von Eschenbachs Parzival, von H. Bätjer", diss. Marburg 1890, blz. 21 Anm.) M. i. zal 't ww. *taete* in de gedachte van de dichter zijn blijven voortbestaan, en directe invloed op de *daz*-constructie hebben geoefend. Men zou dus kunnen verklaren: „Er tete daz" enz. Maar men ziet hoe dicht de constructie tot die van 't mnl. nadert. Laat men de vraag weg, dan is ze er volkomen aan gelijk. Een vraag ligt ook opgesloten in het volgende: Apollo heeft aan Athene de raad gegeven de stad met houten muren te beschermen; *Temostenes ende niemen el verstont dat dat scepe bediet: scepe dat hi maken hiet* Sp. I[3], 21, 16. *Scepe* is de nadrukkelijke beslissing, het antwoord op de vraag, die alle Atheners in hun gedachte stellen.

Een enkele maal kan een geheele zin, fungeerend als adverbiale bepaling, voorafgaan, en de zin met *dat* doen beginnen. Zoo bv. *Ja, slaetmense als die maen es niet, datmere gheen smeer inne siet* Nat. Bl. II, 1327. Bij deze voorwaardelijke bijzin is de inhoud van de *dat*-zin afhankelijk van de vervulling der voorwaarde. Het „slaen als die maen es niet" heeft als gevolg: „datmere gheen smeer inne siet". Dezelfde zinsbouw zien we Lev. ons H. 3763: *Daer dat water ende dat bloet ran opten steen dat*

hi cloef dan. Alleen is hier het causaal verband wel iets zwakker dan in 't vorige vb.

Ook behooren hierbij zinnen als: *onverre was hi van dan, dat Fallax op hem cam gereiden* Flandr. 1, 422. Vergel. Van Helten, Tschr. 5, 220 vlgg. De voorzin heeft een positief karakter. Men zou evengoed kunnen zeggen: „hij was nog dichtbij." Ik geloof dan ook niet, wat Van H. aannam, dat in deze zinnen de negatie *ne* in de nazin is weggevallen, en later de afhankelijkheid al of niet door *dat* werd aangeduid. Hetzelfde is het geval met de zinnen met *cume.. dat*, bv. *cume hadde hi dit gheseit dat Verranesse sprac ghereït* Alex. 10, 271. Van H. zegt dat men aan navolging van 't ofra. *a paines que* zou mogen denken, „ware 't niet, dat het gebruik van de bijzinnen zonder *dat* voor een zelfstandige ontwikkeling getuigden" (blz. 231, Noot). Evengoed als het in 't mnl. kon luiden: „in die zantzee si versmoorden" naast „in die z. dat si versmoorden", zal men ook in de nazin bij *cume* het voegwoord *dat* al of niet hebben kunnen gebruiken. Volgens 't Mnl. Wbk. III 2206 waren in de nazin na *cume* gewoon de voegwoorden *doe, so* en *dat.* Dit wijst er op dat men geen ontkenning zal hebben gevoeld. Deze zal naar analogie van *ne maer* e.d. zijn ingedrongen. Vergel. nog Stoett § 231.

Eén plaats wil ik hier nog bespreken, omdat ze karakteristiek is voor het besproken verschijnsel, en licht anders kan worden opgevat: *God, die vander maghet was gheboren Ende sijn voetsel van haer soeghede, Ende* daer na dat *hi ghedoeghede Datten die felle joden vinghen, Ende aen enen cruce hinghen, Daer hi an sterf die bitter doot, Om ons te bringhen in vrouden groot, Die moet mine ziele ghenadich sijn* Glor. 1018—'25. De woorden *die.. soeghede* zijn een

bijvoeglijke bijzin bij God. Het volgende, tot en met *groet*, is een tusschenzin, ingeleid door *dat* na een aanwijzend voornaamwoord. Misschien zou men nog juister kunnen zeggen: het is een bijwoordelijke bijzin; dat hij afhankelijk is wordt aangetoond door het voegwoord. Daar reeds twee verzen een afhankelijke periode vormden, zette de schrijver die voort ook in het volgende, vooral omdat in de laatste regel, de eigenlijke wenschzin, op *God* wordt teruggekomen met het aanwijzend voornaamwoord.

III. DE ZINNEN MET „DAT" DIENEN TOT NADERE BEPALING VAN EEN BEGRIP IN DE HOOFDZIN

Vergelijk voor dit hoofdstuk Stoett § 325; Paul § 352, 2.
1 van een werkwoordssubstantief.
Dit gebruik is onmiddellijk af te leiden uit de substantiefzinnen. Vooral wanneer een substantief met een w.w. grammatisch en psychologisch één geheel vormde, zal zeer gemakkelijk de volgende object- of subject-zin als alleen bij 't substantief behoorend zijn opgevat. Bv. *Ende si maecten een ghemanc ende so groet ghecray up Gode, dat hi hem gave bi sinen gebode eenen coninc diese dwonghe* Rein. I 2304. Men kan hier *maecten ghecray* als één geheel opvatten, en de *dat*-zin, gezien de conjunctieven, als finaal beschouwen. Evengoed kan hij echter de inhoud weergeven van 't *ghecray* alleen. Buitenrust Hettema geeft in 't gloss. *dat* dan ook weer door: ,,*dat* (+ *opdat*)." Zoo ook: *Den keyser quam wille an te waren dat hi verre wilde varen* Sp. I^7, 65, 9.

Bovendien kan een werkwoordssubstantief het kort begrip van een geheele zin zijn. *Sint dat hem God die goede*

ghedoghede den twifel dat si moesten metten duvel Brand. 2042. *Der vrouwen raet, dat soe riet dat mense vercochte* Fl. en Bl. 1389. *Ic sal lichte hebben de rake dat ic ontga metten live* Stoke 6, 742. *Ende oec dier groter doecht dat gi min herte hebt verhoecht* Mor. 855. — *Terst dattie coninc die niemare verheeschte, dat Floris sijn kint Blanchefloer so hadde gemint* Fl. en Bl. 360. *Want doe hi te Tricht ward toech, alse verre alse daer die mere vloech dattie hertoge quam in desen* Velth. I, 3400. Vrije constructie: *Hi dede oec een herde scoen ontmoet, die iegen hem es comen, datti hem dlijf heeft genomen* Ep. Fragm. 10, 41. *Tot enen teyken dat siin bede gehoert waer* Clerc 82.

Doordat de lengte van de periode het eischt, is het voegwoord herhaald: *Cruce, ic gheve di voert meer leen, dat wijf no man en es negheen, die op mi met herten roepen genade, eyst nacht, dach, vroech oft spade, datten de duvel nemmer en scint, es hi in node, es hi in tormint hine si seker ende vri ieghen den duvel, dat gevic di* Lev. o. H. 3013.

Ook *als dat* kan de verklarende zin inleiden: *Hier na viel hem een oerbaerlic raet in.. als dat hi hem woude gheven te dienen* Marialeg. 1, 211. *Noch bid ick u om een bede als dat ghi mijn herte verlicht* Knuttel G. Lied 270.

Inplaats van *dat* staat het relatief pronomen, in verbinding met het pers. pron.: *Die mesdaet, die hi bi sire scoude uptie tafle den wijn verstiet* Fl. en Bl. 1725.

In 't osa. is de hier behandelde constructie reeds te vinden; vgl. P. B. B. 29, 241.

In 't got. daarentegen zal ze nog niet bekend zijn geweest, want de vbb. die Delbrück t.a.p. aanhaalt, zijn alle 't grieksch nagevolgd, zoo: *usfulleith meina fahed ei thata samo hugjaith* πληρώσατέ μοι τὴν χαράν, ἵνα τὸ αὐτὸ φρονῆτε Phil. 2, 2. Van een zelfstandig gebruik der constructie geen spoor.

2 van andere substantieven.

Een aparte groep vormen de woorden, die een tijd of een wijze aanduiden. Deze constructie schijnt oeroud. Zie P. B. B. 29, 241. Ze komt voor in 't gotisch en osa., waarvan Delbrück vbb. geeft. Ook in alle andere germ. dialecten is ze vrij gewoon.

a. *Sint der tijt, dat hi mi droomde* Ovl. Ged. 235, 47. *Daer sal hi sitten tot die male.. dat hi hier tale tot ons sal comen* Lev. o. H. 4784. *Die wile dat hem Walewein berecte* Mor. 2098. *Ende levede.. tote in Galijens XII^ste^ jaer, die oec Decius hiet vore waer, dat hi besat dat Romsche rike* Sp. II[3], 18, 12. *Die dach dat* Sp. 1[7], 65, 31, Marialeg. 1, 23. *hoechtijt dat* ibid. 22.

Ook kan *dat* worden weggelaten: *Die wile naechte het moeste wesen vervult dat men hadde gescreven* Lev. o. H. 1330. *Ic heb den dach wel eer beleeft hi was de liefste mijn* Hor. Belg. II n°. 12, 17. Dit zijn overblijfsels van vroegere parataxis. Vooral na *die wile* werd deze weglating gewoon, waaruit in jongere taal: *terwijl*. *Een yghelic doe wel die wijle hi den tijt hevet* Marialeg. 1, 177. Ook Limb. Serm. 285, 323 enz. Ook mhd. is *die wîle* gewoon.

De beide eerste vbb. bij Stoett § 325 dragen een geheel ander karakter, hooren daar dus niet thuis. In 't eerste vb. sluit *dat* aan bij 't relatief pronomen: *Justinien in wies tiden dat dede gescien onse Here menech wonder*. In 't tweede leidt het een zelfstandige, adverbiale zin in: *In dien heerfst dat* (wanneer het) *waeit onsachte.*

b. *Hi toende hem saen der werelt al in derre wijs dat ic u segghen sal* Lev. o. H. 1038. *In der maniere gescepen dat es ene miere* Nat. Bl. 6, 7. *Ende hi ware van sulker gebare dat die ghene hadden gewesen, die God dor hem hadde genesen* Sp. III[4], 36, 56. *Gheliker wijs dat hi hadde gheweest al doet* Lev. v. Jez. 129. Zoo ook Alex. 2, 1093. Rb. 3668.

Lutg. II 8196. Ruusb. 4, 180. Marialeg. 1, 24; 2, 202. c. Bij de andere substantieven zal wel analogie naar die van de eerste rubriek, en naar die van tijd en wijze gewerkt hebben. *Want hadt God selve niet gewracht, hine ware niet comen ande cracht, dat hi met mensceliker ghewelt gheent huus also hadde gevelt* Sp. I², 21, 57. *Dit wonder.. dat si den Heiligen Geest dus gaven* ibid 46, 2. *Canic die waerheit wel verstaen dat min gast hevet gedaen.., die mort* Mor. 185. *'t Geval dat* 3756. *Ongeval dat* Velth. II 3984. *Rouwe dat* Alex. 4, 26. *Scande dat* 7, 886. *Ere dat* 10, 1222. *Lachter dat* C. en El. 83. *Vischers plegen eere saken dat si den otter wel tam maken* Nat. Bl. 2, 2651. enz.

Ook *als dat* kan volgen: *Alsulke scande, alsulke onnere, als dat men hangen soude.. Renoude* Ren. 694. *Die doot als dat sijn siel van hem scheyden soude* Marialeg. 1, 211.

So dat: die sach op een tijt een visioen so dat maria die moeder gods quam Marialeg. 1, 147. (Var. *in een visioen dat*).

3 van pronomina.

Bij de substantief-zinnen hebben we gezien dat in de hoofdzin een demonstratief pronomen in een bepaalde casus heen kan wijzen naar de *dat*-zin. Deze laatste kan, grammatisch ten minste, ook beschouwd worden als inhoudszin bij dat pronomen. Toch wenschen wij deze rubriek hier niet afzonderlijk te bespreken, omdat steeds de *dat*-zin uit een psychologisch gezichtspunt de hoofdzaak is, en 't pronomen slechts dient om deze meer nadruk te geven. Het kan dan ook, geheel naar 't goeddunken van de spreker, worden weggelaten.

Feitelijk hetzelfde is het geval wanneer 't pron. in een andere casus, meest de accusatief, staat dan 't regeerend ww. vereischt. Bv. *Yoen ghehalp hem dat, dat hi..* Lorr. 2, 2176. Ook hier is 't dem. pron. bijzaak.

De *dat*-zin geeft werkelijk de inhoud, de nadere bepaling van 't pronomen in de verbinding *al dat*: *Al dat si uten lande vlien, sie ontraden al dat si horen ende sien* Lev. o. H. 688: „gedurende al de tijd, dat ze vluchten..” Doch men ziet reeds de overgang van de temporale naar de concessieve beteekenis: *Al dat si op hem riepen dan, hi stont als een seerich man; al dat si sloegen hi sweech stille* ibid. 2805. *Al dat* staat parallel met, en wschl. onder invloed van fra. *tout que*. In 't mnl. is reeds even gebruikelijk de constructie met *al* alleen. *Mer doch die leet hi uut bedwanc ende om sine eygen sunden, al maect hi vander noet ene doghede* Brugm. 2, 371. Verg. Mnl. Wbk. I, 327, waar de verschillende beteekenissen staan vermeld.

Ook in de volgende plaatsen moet men de *dat*-zin als een nadere verklaring van *al* beschouwen: *in alre wijs dat wijs* (= wi des) *begheren; na alre wijs dat hi gheleden heeft* Ruusbr. 4, 48. *Doe sendde Panthalioen overal dat hi wiste dat iemen qual* Sp. II[4], 33, 63.

In de volgende plaats zou men de *dat*-zin als de inhoud van 't pron. *wat* kunnen beschouwen: *Oec sijn paerde daer liede aen sien wat in wighen mach ghescien: sijn si droeve ofte vro, dat daerna die dinc coemt also* Nat. Bl. 2, 1675, hss. V. A. Verwijs wil lezen: *daer daerna*, met één hs., maar ten onrechte. Het leesteeken wil doen uitkomen dat de vss. 1677—'8 het antwoord geven op de vraag van 't vorige vs. De verklaring, als zou de *dat*-zin de inhoud van *wat* aangeven, kan men grammatisch verdedigen; toch is ze eenigszins geforceerd. Ik wil hem liever als object-zin bij *sien* beschouwen; hij staat dan parallel met de afh. vraag, zonder een verbindend *ende*.

4 van adverbia van plaats, welke staan voor een pronominaalcasus. *Leen mi daartoe uwe hant, dat ic ghebreke haren*

bant Wap. Rog. 1609. *Daer na dat si ierstwerven op stoet..*, *so levede si twe ende veertich iaer* Christ. 1831. *Dat deedse daeromme dat.. nien worde de name Gods blasfemeert* Christ. 1337. *Daeromme omdat*: Christ. 736.

als dat volgt: *Volchde si der dochter ten lesten daer in als dat si tot horen voeten soude slapen* Marialeg. 1, 252.

5 van andere adverbia.

Du heves evele *mesdaen dat over mids dinen toren die waerheit dus es verloren* Brand. 62. *Snuedel!* lettel *ghi ghevroet, dat dese edel man ende goet alleene moet varen hene omme eene oude verlevede quene* Sp. I[7], 67, 65. („ge zijt weinig verstandig, als ge meent dat..").

Zeer gewoon is een verklarende *dat*-zin na het modale *so*. In 't mhd. is *sus* bijna altijd modaal, *sô* vergelijkend, cf. Sievers, P. B. B. 12, 498 vlgg. Bätjer a. h. w. blz. 31 Anm. De modale en consecutieve zinnen zijn moeilijk overal streng te scheiden. In 't mnl. fungeert *so* in beide gevallen. *Ic sal hu lesen sonder brief die verraderen openbare, so dat ic niemene en spare* Rein. I 2224. *Binnen deser tijt ghevielt hem so.. dat.. sijn wijf versciet van deser werelt* Stoke 4, 1121. *Dair sij doe twater so lage vonden, dat sij dairover reden* Froissart 1, 371.

als dat volgt: *Mer die meester van den wthof die ordenierdet also als dat die broeder op die hoechtijt die beesten soude bewaren* Marialeg. 1, 225.

Paratactische aansluiting is niet ongewoon: *Ontrouwe ende onhovesche wort worpen die minne soo neder..*, *men canse te poente niet gebringen weder* Vrouw. e. M. 1, 413.

Ook *in dien* kan de wijze of de graad aanduiden, waarop dan een *dat*-zin volgt. *Sterren ende mane worden bevaen met enen swarten gheswerke in dien, datse niemen en mochte sien* Alex. 10, 1282. Uit de aant. van Franck blijkt dat deze

constructie mogelijk, maar zeer zeldzaam is. Franck weet geen andere plaats. 't Mnl. Wbk. 3, 843 geeft nog één vb.: *So namen si hare vaert ten hogen recht op te hemele, ende indien dat mense niet mere en conde gesien* Sp. II[6], 78, 20. Ik teekende het nog aan: *Want mense bi den armen hinc, deen jegen den anderen in dien dat si hen mochten ondersien* Sp. II[2], 58, 62. *Sach die gherden Moyses te sinen bedde staen in dien dat hise te voren hadde ghesien* Houte 326.

Een *dat*-zin kan ook de bepaling, of de beperking zijn van een bijwoord of bijwoordelijke bepaling die de allerhoogste graad aanduidt: *reed hij over, metter alremeester haeste dat hij mochte* Ger. Potter v. d. Loo, Tijdschr. 8 blz. 291; *nemende sinen wech ten naesten dat hij mochte* blz. 292. Voor verdere vbb. zie Stoett § 145.

6 van werkwoorden.

So danc *Gode al van desen, dattu does maken ende sterken Gode in al sinen rike kerken* Sp. II[5], 22, 90. De dank aan God moet daarin bestaan, dat kerken worden gesticht. *Si* ghemistene *doch ter selver stonde, dat sine int herte niet en rochten* Alex. 7, 400. *Ay, ende waer mach Esmoreit* merren, *dat hi niet en coemt?* Esm. 842. *Dien si* prisen, *dat si nie scoender kint en saghen* 146. *Soe peinst hi nauwe ende beweeft dat hi sulke dinc mach vinden, dat hi moghe dat wijf* scinden, *dat mense dode oft verdrive* Sp. I[7], 65, 124. *Ey lazen, suster, ghi* beguyt *mi, dat ghi segt dat ghi van Maeyken niet en weet* Mar. 348.

In de plaats *hine heeft* begaert *dat hi Marciale wille sien* Sp. II[1], 38, 2 zou men, door de eigenaardige toevoeging van *wille*, grammatisch de *dat*-zin als de inhoud von *begaert* kunnen opvatten. Toch doet men een dergelijk geval onrecht door het zonder meer in een rubriek onder te brengen.

7 van adjectieven.

Nu houdi mi over harde cranc, *dat ic dus wiken soude* Mor. 1484. *Wat* dwasen *menschen, dat si om princen oft heeren.. hem selven verdoen!* Mar. 435. *Mi dunct in u ghelaet dat ghi mi hout over* quaet *ende over* valsch, *dat ic soude u dinc ontecken alsoe houde* Vergi 453. *Ende seyde:* „onreyne *vraet, dat hu dat hoghe so omme gaet*” Rein. I, 1735. *O wy,* onsalich *ende* arem *man, dat ic ye eerdsch lijf ghewan!* Brand. 1467. *O Judas, vermalendijt caytijf, hoe* onwettich *was dijn lijf, dattu met cussene dinen here verrieds ende brachs in sere* Lev. o. H. 2102. *Judas, gi sijt* ries *ende* sot, *dat gi dorret seggen dat hi es God* 2451. *Hi es* suete *dat hi swicht stille* 3139. *Een amirael..* scone *ende* rike *ende* wel gheboren *dats hem niet en gebrac* Ep. Fragm. III, 23. *Der liede gheclach es wel* dul *ende groter onweticheiden vul, dat si mi dus sere moeien* Alex. 2, 463. *Bessus die quade cnecht, die hem selven* sculdich *kinde dat hi Daris dood sere minde* 6, 1178. Zelfstandig gebruikt adjectief: *De worden doe des te rade dat hi der an* dat beste *dade, dat hi des lants hem onderwonde* Stoke 4, 111.

IV. DE „DAT”-ZIN DUIDT ALLERLEI BETREKKINGEN TOT DE VOORZIN AAN

We hebben hierboven, blz. 123 vlgg., gezien hoe *dat* fungeerde als index van een afhankelijke periode.

Ter inleiding van een zin in casu obliquo nam het allengs verschillende kleur aan, naar gelang van de wijze, waarop de zinnen in verband stonden met de hoofdzin. Het kon consecutieve, finale, redengevende afh. zinnen inleiden, maar het kenmerk bij uitnemendheid bleef toch: eo ipso is een *dat*-zin onzelfstandig.

Overeenkomstig het opgemerkte kan men, van nnl. standpunt uit, het voegw. *dat* eventueel vervangen door *zoodat, opdat, omdat,* maar men dient steeds in het oog te houden dat deze weergave slechts gebrekkig is; in zulke gevallen bevat veeleer het woord *dat* deze functie in zich, en deze kan min of meer karakteristiek worden, geheel wordt het bijna nooit door één dezer 3 gedekt. De meer eenvoudige, doorzichtige rol was zeker de oudste, later werden de verschillende nuances sterker in bepaald zinsverband.

In zekere zin is het voegw. *dat* in 't nnl. weer tot z'n beperkte functie teruggekeerd, doordat de rúime aanwending in 't mnl. op de duur de duidelijkheid ging schaden; en dus moest het vanzelf langzamerhand terrein afstaan aan jongere soortgenooten, door samenstelling uit het oude woord voortgekomen. Dit kwam doordat een arbeidsverdeeling, een specializeering noodig werd geacht. Toevoegsels waren noodig tot scherper kenmerking: *so: dat, op: dat, om: dat.*

Een ruimere, meer algemeene beteekenis en functie van *dat* spreekt duidelijk in vele vbb., waar men gevoeglijk het eene zoo wel als het andere nnl. voegwoord zou kunnen substitueeren. Onder het spreken kwamen evenwel bij de middeleeuwer gewis niet de verschillende nuances, die wij nu analyseeren kunnen, tot bewuste voorstelling. Eenige vbb. zullen dit ophelderen: *Wel verghinct hem in den kiel dat hem niet en mesviel* Brand. 119. Boneb.: „De met *dat* beginnende zin behelst den grond waarop de schrijver het voorgaande beweert.” In plaats van *omdat* kan men zeker even goed *zoodat* verdedigen. *Secgen in Latijn.. den wille sijn, dattie leke niet ne mochten verstaen* Fl. en Bl. 355, *dat* = *opdat* en *zoodat. Dat ic balch wasic*

sot Sp. I^4, 3, 23, *dat* = *omdat* en *toen. Ic wane die gene die Lancelote maecte, dat hem in sijn dichten vaecte, dat hi vergat ende achterliet van Moriane dat scone bediet* Mor. 23—26, *dat* = *omdat* en *toen. Tusschen hem tween stont overwaer torloge meer dan 30 jaer, dat si dicken.. vochten* Sp. III^6, 30, 17, *dat* = *zoodat* en *terwijl. Maer daer Marijn mede was gebonden, dat verbrande in corten stonden, dat ongemoeyt al bleef Marijn* Sp. II^5, 18, 69, *dat* = *zoodat* en *terwijl.* — Vergelijk voor het verwarren van *omdat* en *dat*, doordat ze voor de afschrijver gelijkwaardig waren: Alex. Inleiding XCIV.

Toch zijn ook in 't mnl. reeds duidelijk nuances te onderscheiden, en is het vaak zeker dat één bepaalde functie door *dat* wordt vervuld.

1 temporale.

a. *dat* = „terwijl". — Ende was met Gode, sonder saghe, 40 nachte ende 40 daghe, dat hi en at nochte en dranc Sp. I^2, 6, 19. In desen tiden, alsict las, dat Moyses met Gode was I^2, 9, 1. Dat ic die voete taste van di, dat mi die joden niet en saghen, hoe sere soudic di dan clagen! Lev. o. H. 3380. Dit was al inder dagheraet dat Jhesus uten grave gaet,... dats die ridderen en wisten twint 4526. Ic hebbe gereden al desen dach, dat ic anders niet en sach dan wildernesse Mor. 1657.

b. *dat* = „toen". — Eens dat hi reet, began sijn paert verwoeden Sp. II^1, 78, 5. Hondert ende 40 jaer screef men, vinden wi vorwaer, dat Anthonijn... ontfinc tRoemsche rike II^2, 49, 1. In Marchus Verus tijt was dat, (de genoemde gebeurtenis) dat men pine dede der kerken II^2, 51, 14.

c. *dat* = „sinds". — Tes acht oft tien daghen leden, dat si hier was comen Mar. 360. Ende nu eist in de seste

maent dat si dat kint ontfinc Lev. v. Jez. 9, 19. Alse 30 daghen waren leden, dat die ridder was versceden Sp. IV[1], 13, 51.

d. *dat* = „totdat". — Alle weghe neemt dat zoete kint, vliet Egypten ende scuwet dit lant, dat u niet en ghereike Herodes hant, *dat* die dief Herodes si doot Lev. o. H. 660. Ende speelden voert also langhe dat die hemelsche coninginne dat ionghe monixken haelde in die ewich vrouden Marialeg. 2, 222. Nu es Brune die beere ghegaen dat hi te Maupertuus es comen Rein. I, 518.

2 **finale.**

Onse prins sende mi hier dat ic naerstelic wachten soude den dach Marialeg. 1, 31. Ende deghene die screef dit werc,.. datter tfolc an moeste leeren Lev. o. H. 4928. Mer al dit geschiede dat vervult worde dat gesproken es overmids den profete Lev. v. Jez. 14. Ende liet sine baniere int dal, dattie Heidine merken zouden Stoke II, 790.

3 **causale.**

Mochte God doen sonde, soe heefti sonde ghedaen, dat hi (Eggheric) der galghen es ontgaen C. en El. 1194. En rike man was op enen tijt dis coren dat wale gherakt was op den velde. Doe sprac deghene jegen hem selven.. aldus. Wat magic don *dat* ic nit schuren gnoch en hebbe mijn koren in te leggen? Dit sal ic don. Ic sal breken mine oude schuren Lev. v. Jez. 145. Dat seggic di, nu blide sijs, te goeder tijt waerdi geboren, dat ghi ten trone selt sijn vercoren Lev. o. H. 3254.

4 **hypothetische.**

Nu merket dat die minsche ewelike ioncfrouwe ware so en quame neghene vrocht van hem Ned. Arch. v. Kerkgesch. N. S. III, 66. Noch vrome en quamer nemmer of, dat mense versloege, ende messate Fl. en Bl. 422. Dat

alle berghen goude waren Hor. Belg. 2, 116. Dat mijn herte niene breect vanden rouwe, diere inne steect, sone breect si nemmermeer C. en El. 941.

5 **consecutieve.**

Want als ic die kersten gheholpen hebbe datsi haer begeerten ende haren wille vercreghen hebben Marialeg. 1, 6. Ende gaf enen crijt harde luut, dat ment in den hof. . mochte horen Fl. en Bl. 1090. Brune wart zeere verdoeft, dat hi versprane van den slaghe Rein. I, 818. Mochten si haer viande besluten, dat si keren niet en mochten Stoke II, 566.

6 **concessieve.**

Hennen ende ganse, als ict wane, bringhen eyere, als wi sien, dat si ghenoets en plien Nat. Bl. 3, 14. (= hoewel).

Consecutief „dat."

We hebben gezien hoe *dat* consecutief zijn, en de bet. „zoodat" hebben kon.

Vooral na *so, sulke* en verwante woorden in de hoofdzin volgt in de apodosis het voegwoord *dat*, waar het gevolgaanduidend is: *Met eenen ansichte so claer dattet niemen conste gedoghen up hem te vestene die ogen* Sp. I^2, 7, 50. Verdere vbb. Sp. III^5, 32, 64; Alex. 5, 605; Nat. Bl. III, 95; Mor. 2668; Stoke 6, 175. — Het voegwoord wordt herhaald: *Ende so machtich was dat here entie gramschap van onsen Here, dat daer die porters stonden ter were, dat dat en halp min no mere* Sp. III^4, 2, 43. — Voor het voegwoord staan tusschenzinnen: *Des wijfs sonden sijn so groot, hen es niemen, levende no doot, wiste hi de sonden die si heeft gedaen, dat hise haer vergave so saen* Lev. o. H. 1464.

Ook *so dat* kan in de apodosis staan: *Doe quam daer so grote claerheit bi hem so dat hem verwonderde ende dat hijt niet wel liden en mochte* Marialeg. 1, 64. *Ende heeft. . , so ghebetert*

dat hem mesquam, so dat hi saleghen ende nam Nat. Bl. 2, 2523. Verder C. en El. 1389; Blisc. 914; Marialeg. 1, 12, 61, 184, 185 enz.

Eveneens *als dat*, met name in jongere bronnen, bv. Marialeg. 1, 225: *Mer die meester van den wthof die ordenierdet also als dat die broeder.. die beesten soude bewaren.*

In 't mnl. zijn zeker even talrijk de gevallen, waar *dat* in de apodosis ontbreekt. Ook dit is weer een bewijs van de meer primitieve wijze van syntaxis. Ook hier is coördinatie in plaats van subordinatie. *Ghi doet mi gelden selke pachte, mi gruwelt dat ic ye mensche werd* Hadew. 1, 169, 53. Zoo ook: Oversee 103; Nat. Bl. 2, 903; Sp. II[1], 40, 38; Alex. 8, 231; Brand. 482; Reyn. I 2928; Lev. o. H. 2435; Vergi 1099; Ren. 1067; C. en El. 63; Esm. 180; Ferg. 2490; Stoke 6, 862; Flandr. 2, 29; Marialeg. 1, 12; 46 enz. — Verg. aant. Flandr. I, 21; Verdam, Tijdschr. 23, 280 vlgg. — Aparte bespreking verdient Sp. III[5], 37, 43—50, welke plaats door de uitgever verkeerd is verstaan. Ze luidt: *Ghene Eugenius hi begonde een man te sine van goeden gronde, eerlike ende goedertiere, ende van also scoenre maniere ende met allen lieden waert, het scheen, hads een man begaert, dat hi tlijf voer hem sette, behouden kerstijnlike wette.* Verwijs teekent aan: „Vinc. Cepit enim ille vir Dei per conversationem bonam venerabilis et reverendus haberi, his etiam qui foris sunt, et ita esse omnibus gratus, ut, si fas esset, animam suam pro eodem universos ponere delectaret. — Aan deze woorden beantwoordt de vertaling al zeer weinig, ja de meening van den vertaler is nauwelijks te vatten. Misschien laat zich de blijkbaar bedorven zin op deze wijze herstellen: *Het scheen, hads* die *man begaert, dat* men *tlijf voer hem sette,* enz. D. i. „het bleek, indien hij het begeerd had, dat men bereid zou geweest zijn het leven voor hem te

laten, behoudens de Christenwet, t.w. voor zooverre de Christenwet zulks veroorloofde."

Vullen we in gedachten *dat* in voor vs. 48, dan is de zaak in orde, en de vertaling stemt zeer goed met het origineel, zoo als Maerlant het begrepen heeft. Deze meende nl. het latijn wel te begrijpen, want hij heeft van de vertaling niet maar wat gemaakt. *suam* heeft M. in de war gebracht. Hij voegde het bij *ille*, Eugenius, wat nog wel te begrijpen is. Alleen heeft hij toen geen raad geweten met *pro eodem universos*. Hij verstond nl. „ut, si fas esset, animam suam ponere delectaret pro eodem universos," dat Eugenius dus zijn eigen leven geven wou. *Gratus* kende M. de beteekenis toe van: „welwillend t. o. z. van." Het is duidelijk dat de door Verwijs voorgestelde lezing een betere zin zou geven, beter met het origineel zou overeenstemmen; maar het is ons er om te doen vast te stellen hoe Maerlant schreef, en ook z'n fouten aan het licht te brengen.

Uit deze constructie, en waarschijnlijk ook door ellips van de nazin ontstaat het gebruik van *so* in de bet. „zeer." Bv. *Want di coninghe . . hadden al den dieren scat bracht in die grote stat. Die solre entie kemenaden waren met goude so gheladen!* Alex. 6, 413. De zin met *so* is 't gevolg van de voorzin. *Drie coppe weert selc grooter haven boet si* Sp. II[2], 57, 163.

Ook een contaminatie als in 't volgende vb. zal *so* zelfstandige kracht hebben bezorgd: *Maer hi en sach dat niet so clare, dat hi niet claer en wiste wat dat ware* Sp. II[1], 77, 33. De dubbele negatie bewerkt losmaking der constructie. We zouden na vs. 33 verwachten: „dat hi claer wiste wat dat ware." Doch reeds dacht de schrijver bij vs. 33: „hij zag dat niet zeer duidelijk"; *so* in vs. 33 krijgt de bet. „zeer", en *dat* in vs. 34 „zoodat".

Voor *dat* + pron. pers. kan ook een relatief pronomen in de nazin optreden. cf. Van Helten, Tschr. 10, 214. Stoett § 59. 't Gebruik is ook middel- en nieuwhd.; *dat in dese werelt man so vroet negeen es, die can gescriven* Fl. en Bl. 1158. *En was so stout no grave van Cleve, no ander heren, dierc yet dosten jegen keren* Velth. I 3417. Feitelijk hetzelfde is het geval in: *Viel een donder daer so groet, daer die stat al af verscoet* Velth. II, 91.

Merkwaardig is Sp. III[5], 38, 70: *Sulker dedemen so groot torment omme dat te seggene, diet bestaerf*. Marialeg. 1, 119: *O lieve neve hoe qualic betaemt dit iu dat ghi u guet aldus dwaeselic over ghebrocht hebt die aldus arm ende kativich after lande lopen moet.*

En enkele maal is *in so dat* consecutief: *Ende als die geslagen waren, ontliep alle dat ander volc te Vrieslant waert, in soe dat si niet meer scade en hadden* Clerc. 60.

Wenschzinnen.

In een wensch-zin nadert *dat* het meest aan de beteekenis *indien* (*slechts*). Ter inleiding van een langere toespraak staat vaak een wensch, bv. „*Vrient,*" *seit hi,* „*dat di God al leet moete verden, segt mi, wi si sijn die heren die hier leden sijn*" Ferg. 334. „*Vrient*", *seit hi,* „*dat di God moet dagen, wijst mi den horen* 1666. Het is wellicht niet noodig een ellips van een ww. aan te nemen, als bv. „ic hoop". Het is evenzeer mogelijk dat deze „wenschende" *dat*-zinnen zich los gemaakt hebben uit een ander verband. In de beginstrofe van het bekende lied: *Dat alle berghen goude waren en alle waters wijn, so had ick you noch veel liever, moy meisje, waerje mijn* (Hor. Belg. 2, 116), is de *dat*-zin hypothetisch. Doch wilde men hem als wensch-zin opvatten, dan kreeg men een geenszins storende verandering: „Ach, waren alle bergen van goud, en alle waters wijn, dan [zou

ik het je kunnen toonen]: ik had jou nog veel liever."

Verdere vbb. zijn: *Dat Maria moete wesen ons vorsprake* Beatr. 103. In keuren: *So wie in ieghenwordicheden van den heren vorscr. in der memorien ende der misse is*, dat *men hum sijn aendiel sel gheven van desen vier ponden* Cod. Dipl. U. 2[1], 82.

Men behoeft geen wegval van een zinsdeel als bv. „ic hoop" aan te nemen; verg. Blümel § 647.

„Dat" in uitroep.

De *dat*-zinnen, die aansluiten bij een uitroep, zijn nauw verwant met de wenschende zinnen.

Na uitroepen als *fi*, *owee*, *owi* volgt veelal een pron. dem. in de genitief. bv. *des*, of ook wel een substantief in dezelfde naamval, bv. *tfi der scanden dat ghi leeft* Lansl. 186. En ook kan de *dat*-zin zonder meer volgen: *Acharme, dattic ie was gheboren* C. en El. 434. *Ende hi seide*: *„och dat die eerbaer vrouwe haer leven also ghelaten hevet!"* Marialeg. 1, 162. *Herte dattu hier delven salt al sijn bloet dat hem verwalt* Lev. o. H. 1628. *Ja dat hi dicke hem werp in scouden* Sp. II[5], 21, 89.

Wanneer een *dat*-zin zonder meer een opschrift, van een hoofdstuk bv., vormt, behoeft men geen ellips aan te nemen. Wel zal uit het feit dat een niet-zelfstandige zin wordt gebezigd moeten blijken dat hetgeen volgt het voorwerp is van de vertelling.

V. VERSCHILLENDE MERKWAARDIGE CONSTRUCTIES

Reeds een enkele maal, bv. onder 't hoofdstuk „dan = maar" kwamen merkwaardige constructies ter sprake; ze werden in een ander verband besproken, en vormden soms een schakel in een bepaalde ontwikkeling. Toch moeten hier afzonderlijk verscheiden verschijnselen en plaatsen

genoemd worden, welke meestal gezamenlijk met de naam „anomalie" bestempeld worden.

1 anakolouthon.

Het es te desen tide gesciet, dat *een jongelinc, die Pauwels hiet, kersten, doe hi sach die jacht, hoe dat men met alre cracht wilde verderven kerstenhede, wilde* hi *rumen sine stede* Sp. II[3], 32, 1—6. De *dat*-zin wordt onderbroken door de tusschenzin *doe hi sach...*, en daarop volgt een hoofdzin, mèt het pronomen *hi*, maar met geïnverteerde woordorde, veroorzaakt door de voorafgaande bijw. bijzin. Precies hetzelfde zien we Sp. II[1], 46, 20—24: *Hier om wert Tecla also clare mit Trifenen voorwart mere*, dat, *als si sach dat grote sere, dat men Teclen doen soude, viel si recht als doot ter moude.*

Iets anders zien we: *Die Sarrasijnsce wet gewaghet vandien slotele, dien hi draget, die sal hem uter hant ontfallen* Sp. IV[1], 12, 41—43. In plaats van een *dat*-zin volgt een relatieve constructie. — *Deerste miracle die hi dede, alse hi quam te diere stede, sittende in dat eylant clene*, dat*ter spranc een borne rene, die hem waters gaf ter noot* Sp. III[7], 35, 5—9. De *dat*-zin kan veroorzaakt zijn door de bijw. bijzin *alse hi quam..*, welke dienst doet als „spitzenbestimmung;" verg. boven blz. 135. Hetzelfde zien we in: *Doe beghonden die plaghen ons Heren hare toten Juden keren; want up eenen Paschedach, doe hare hogheste feeste gelach,..* dat *die Jueden updien hogen tijt worden makende groten strijt, ende dat volc wart al in roere* Sp. I[8], 28, 7—15. — *Gheordineert..* dat *elc buggere kerstijn ofti bi ongeloeve ontloepe*, dat *menne anderwerf niet en doepe* Sp. III[3], 23, 24—26. De *dat*-zin wordt opnieuw opgenomen, maar het verband is vergeten, het onderwerp van de eerste *dat*-zin, *kerstijn*, wordt nu voorwerp. — *Achune, dat es een dier, als Aristoteles spreket hier, dat nature hem verkeert heeft trecht datse allen beesten geret* Nat. Bl. II,

443. De woorden van A. af moeten als hoofdzin zijn opgevat. De varianten hebben: „daer nature in v.h.", wat Verwijs wil opnemen. Doch de plaats is in deze gedaante merkwaardig. — *Die tot hoer te comen plach inder ghedaente eens sconen ionghelincs . . ende haer voer te legghen van sijnre mynnen ende hoe langhe dat hise ghemynt hadde*. dat *sijs niet en wiste* Marialeg. 2, 217. *Dat* zou de bet. „terwijl" kunnen hebben, wanneer het zich direct bij *mynnen* aansloot. Nu dit niet het geval is, zou men een andere constructie verwachten. —

Ten slotte nog een paar vbb., waar de woordorde die van een zelfstandige zin is: *Item merket dat die suete Jhesus sinen uutvercorenen vrienden laet veel temptacien overgaen* Brugm. 2, 325. *Item daer steet ghescreven, dat die schare of menichte des volkes verwonderden hem inden woerden der gracien* 2, 322.

2 ἀπὸ κοινοῦ.

Och het is te vermoeden dat se weinich rusten *se en spreken vanden sueten Jhesu* Brugm. 2, 401. *Willeboort sach dat hi coninc Rabode niet bekeren en mochte . .*, ende dat hi lutel sielen daer gewonnen hadde, *wart hi te rade dat hi weder varen woude* Clerc 14. *Die grave van Cleve warts gewaer*, dat grave Florijs siin neve daer neder lach, *rende hi mitten duutschen daer toe* Clerc 86. *Ende versach dat Hollant sonder bescermer ende sonder troest was*, ende dat die graefscip an een kint gecomen waer of in handen eens vreemden here, *verkreech an Heynric . .* Clerc 41.

3 contaminatie.

Maer die here die verboot, datse niemene en sloeghe doot Sp. I[7]. 65, 153. Gecontamineerd uit: „verboot dat iemen" en „geboot dat niemen." Eveneens: *Hoe nauwen water dat verbïet den onverwonnen Macedo, die noit dor ghenen man en vlo, dat hi niet en dar over varen?* Alex. 9, 180. — *7*

dage heeft hi benomen dat hem geen spise en mochte toecomen Sp. II², 4, 67 uit: „heeft hi benomen dat hem spise..” en „heeft hi gemaect dat.. geen spise..” Zoo ook: *dese orloghe die benamen den Bertoenen dat si met vreden lieten der Fransoysen steden* IV¹, 52, 34. Hier is een vrij sterk anakolouthon ontstaan door de eigenaardige contaminatie. Hetzelfde is het geval: *Sulc seide dat hijt bedi dede, dat hi, sonder begerte mede hem altoos en conde gescien, dat hi wijf mochte anesien* Sp. I³, 17, 11. — De gevallen van anakolouthon zullen grootendeels wel op zulke gedachten mengingen berusten. — In *Pennevare scheen dat vloech* Ferg. 3809 zullen twee zinnen „P. scheen vliegen”, en „het scheen dat P. vloech” dooreen zijn gemengd. En in het vb.: *Alsmen* (de wolf) *met enen scape jaghet, so sachte hijt metter wollen draghet, omme dattet stille ligghen sal: els verloer hi die vlucht al* Nat. Bl. II, 2381 kan men *so* weglaten, en de zin is normaal. Nu is de consecutieve zin veranderd in een finale, en *so* kan men slechts weergeven met „zeer”.

4 ellips.

Eigenlijk is in al die gevallen, welke wij als ellips bestempelen, alleen maar van modern standpunt gesproken iets weggelaten, dat voor de constructie noodig was. De gegeven plaatsen zijn dan ook aangevoerd, omdat ze de mogelijkheden van zinsbouw in ’t mnl. belichten. Vooral hier zullen we zeer voorzichtig dienen te zijn met het gebruik van het woord „anomalie”. *Ic brenghe noch volc voer de poort dat men selden heeft ghehoert volx ghelike uut Zelant varen* Stoke 6, 715. Wij zouden bijvoegen „zoo veel”. Evenzoo: *Van danen brochti enen roof, dats cume iemen heeft geloof* Sp. III⁶, 45, 117. *Die mi een yuweel hevet ghegeven dat ghi sijns ghelijc nye en saghet* Marialeg. 1, 144.

Een hof hilti in sijn lant te Lonnen dat ic nie en las dat sulc een hof gehouden was Sp. III[5], 50, 20. *Doen si bekinden der heren sin, sone was daer negeen ridder in noch oec soudier noch seriant, dat hi wilde gaen in hant noch rumen die gode veste* Mor. 4331. *Ic wilt wel segghen over waer dat en sal sijn coninc no grave, dat hem mach helpen sine have* Lev. ons H. 4082. *Maer noyt man en wart geboren, sach hi Marien, datten becoren mochten enige dorperniën* Claus. 371. Na *geboren* kan men zich bijdenken: „zoo verdorven.” In de volgende plaats zal men ook van ellips kunnen spreken: *Ende* (die duvel) *becoerde sonderlinghe twie broeders ende seynde hem inden ghedachten* so dat *elc dochte dat die ander haet ende onwaerdicheit op hem hadde* Marialeg. 1, 181. Na *ghedachten* zouden wij een woord als „boosheid” willen invoegen. Of ook: het „seynde hem inden ghedachten” kan op zich zelf, omdat het door de duivel gebeurt, als kwaad worden beschouwd, maar ook dan heeft *so dat* iets hards; men kan de volgende zin nl. niet zonder meer als objectszin beschouwen. —

Lang niet zeldzaam zijn de gevallen waar een begrip van tijd niet wordt uitgedrukt; zoo bv. *Aldus hebsi beide gestaen* (die wile) *datmen twee milen hadde gegaen* Ferg. 2039. *Soe comt* (op dat oogenblik) *dat die derde dach leden si* Lev. ons H. 3907. —

Ook *niet dat* is een elliptische uitdrukking. Verdam, Mnl. Wbk. IV, 2402 geeft één plaats, Ruusb. 3, 106, met een vollere vorm: „niet dat ic wil zeggen, dat”; maar ook hierin is feitelijk de ellips bij de eerste twee woorden dezelfde. De werkelijk „volle” uitdrukking zou moeten luiden: „Ik wil niet zeggen dat”. Voorbeelden van deze constructie zijn: *Niet dat si dat vleesch so minnen, want sine nutten el niet dan bloet; maer ter quaetheit so staet*

haer moet Nat. Bl. II, 1862. *Niet dat den vader iemen gesien hebbe dan die van Gode gesent es die heift den vader gesien* Lev. v. Jez. 104. —

In de volgende plaats zou men een uitdrukking willen invullen als: „zonder mij erom te bekommeren": *Ic dade u hanghen als enen dief, wien dat leet si ofte lief* Vergi 265. — *So bit hi omme eenen camp: wie so verwint sonder scamp dat onder hem bleve die stat* Sp. III[5], 52, 13. De: van de uitgever duidt reeds aan dat ook hij een verbum dicendi bijdacht, bv. „en hij sprak als zijn wensch uit." Hetzelfde is het geval in C. en El. 126—130: *Wat sal wesen mine tale, dat ic an deser deemster nacht allene, sonder anders cracht moet varen in een lant, dat mi vremde es ende onbecant? Dat* kan nooit beteekenen „indien", zooals Bergsma wil. We zouden na *tale* kunnen invullen: „om te verklaren", maar de zin *wat sal wesen mine tale* kunnen we evengoed als één geheel beschouwen, met de beteekenis: „Hoe zal ik het verdedigen". Een dergelijke constructie κατὰ σύνεσιν is geheel in de geest van de middelnederlandsche taalpsychologie.

INHOUD

Lijst van afkortingen. Bladz.

Inleiding 1

Gotisch. — Woordorde en zinsmelodie 5. Klinghardt's studie over *ei* en *thatei* 7. Mourek over de modi 10. Delbrück's opstel: „der germanische optativ im satzgefüge 10—16. aanvullende opmerkingen bij dit werk 12. Wundt over primitieve taaltoestanden 16. nadere kritiek op Klinghardt 17. Erdmann's meening over 't ontstaan van *thaz* als voegwoord. strijd tusschen Klinghardt en Erdmann 20. vooruitgang bij de beschouwing der modi, doch niet bij 't inzicht over *ei* en *dass* 21. *ei* en *thatei* zelfstandig onderzocht 22 vlgg. te weinig rekening gehouden met de grieksche tekst 24. onderzoek van Stolzenburg en Kapteijn 26. woorden met *ei* samengesteld (*ak* en *akei*) 29. demonstratieve beteekenis van *ei* 31. Brugmann's etymologie 32. Samenvatting over *ei* en *thatei* 33—35. 5

Oudsaksisch. — lijst van hs.-varianten uit de Heliand betreffende het voegwoord *that*, met nadere bespreking der afzonderlijke plaatsen 36—42. conclusie 42—43. kritiek op Behaghel's meening over 't herstel der syntactische rust 43. over 't ontstaan der hypotaxis in 't germaansch 44 vlgg. Blümel 44. W. von Humboldt 45. Erdmann 46. Wundt, Paul 47. onze meening, in aansluiting bij uitspraken van verschillende geleerden 47. Delbrück's meening dat *that* uit *thatî* zou zijn ontstaan 50. nogmaals kritiek op en aanvulling van Behaghel 51—53. 36

Middelnederlandsch. — inleiding 54. I. substantiefzinnen 55—123. kort overzicht 55. oratio obliqua 59. neware datmaer 80. dan = „maar" 83. verba dicendi en cogitandi zonder „dat" 103. prolepsis 106. voegwoorden ontstaan uit de verbinding van voorzetsels met „dat"-zinnen a. zinsvoorzetsels 108. b. voegwoorden uit voorzetsels + „dat" 109. voegwoorden ontstaan uit absolute constructies 121. II. de conjunctie fungeert als index van de afhankelijke zin. a. — zet een door een voegwoord begonnen afh. zin voort 123. b. — wordt toegevoegd aan pronomina 125. c. — voegwoorden ontstaan uit de verbinding van bijwoorden met „dat" 127. d. — *dat*-zinnen, voorafgegaan door een zinsdeel, dat de nadruk vereischt 133. III. de zinnen met „dat" dienen tot nadere bepaling van een begrip in de hoofdzin 137. IV. de „dat"-zin duidt allerlei betrekkingen tot de voorzin aan 144. V. verschillende merkwaardige constructies 152—157. 54
